

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

32
(2/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

UDK 321.151(38)“-04”
821.14'01.05-5“-04”
141.7(38)“-04”
321.151(38)“-04”
821.14'01.09-5“-04”
091=14“-450/-420”

Noel Putnik

Pseudo-Ksenofontov *Ustav atinski* i problemi njegove interpretacije

Apstrakt. Tekst sadrži uvodne napomene uz prvi srpski prevod Pseudo-Ksenofontovog *Ustava atinskog*, s posebnim osvrtom na istorijski kontekst njegovog nastanka, pitanje autorstva i datovanja, kao i na kompoziciju i stil spisa.

Ključne reči: Atina, saveznici, demokratija, oligarhija, talasokratija.

Spis nepoznatog autora koji je – iako ne kazuje mnogo o formalnom ustrojstvu atinskog državnog aparata – do nas došao pod naslovom *Ustav atinski* (Ἀθηναίων πολιτεία) po svim dosadašnjim saznanjima važi za najstariji u celini sačuvan spomenik ranoantičke proze. Neznatnog obima, nepunih sedamnaest strana u seriji Loeb, on i dan-danas postavlja pred istraživače niz problema, od kojih se neki, poput pitanja autorstva ili tačnog datovanja, pokazuju trajno nerešivim. S punom izvesnošću može se reći samo to da spis nije Ksenofontov te da prethodi i Tukididovom *Peloponeskom ratu*, a teškoće se javljaju i pri njegovom bližem žanrovskom određenju. Naime, naslov koji, po svemu sudeći, potiče od nekog antičkog klasifikatora Ksenofontovih dela upućuje na žanrovsku sličnost s istoimenim Aristotelovim spisom, ali ta je sličnost prividna: *Ustav atinski* anonimnog autora jeste sve samo ne suvo, objektivno, taksativno izlaganje i obrazlaganje razvitka atinskog političkog sistema.¹ U njemu ima i takvih elemenata, ali bez reda, jasne koncepcije i, naročito, bez ciljane objektivnosti u izlaganju (ona iskršava, kao što će se pokazati, gotovo nehotice, ne proishodeći iz autorovog trezvenog i uravnoteženog stava). Mnogo je više polemičkog tona koji tekstu pridaje karakter političke rasprave, a ogorčenost s kojom autor stupa u polemiku oko atinske

¹ O razvoju i značenju antičkog pojma πολιτεία kao žanrovske odrednice v. M. Treu, »Athenaion politeia«, *RE*, Zweite Reihe, 18. Halbband, Stuttgart 1967, st. 1935-1947.

talasokratije čini ovaj spis svojevrsnim političkim pamfletom, jedinom invektivom te vrste i iz tog vremena koja je opstala do danas. Još jedno je, naime, osim gore spomenutog, izvan svake sumnje: autor je nepomirljivi protivnik atinske demokratije, pripadnik i vatreni pristalica razvlašćenog oligarhijskog staleža, do te mere ostrašćen i povređen u svome plemićkom dostojanstvu da ga je jedan engleski izučavalac prozvao *the Old Oligarch*, što je naziv koji se na engleskom govornom području za njega i danas veoma često upotrebljava.² Ironijom, žustri nasrtaj »starog oligarha« na atinsku narodnu vlast odmetnuo se donekle u svoju suprotnost – u nevoljnu pohvalu njene vitalnosti i političke superiornosti.

Ustav atinski u kontekstu atinskih političkih previranja

Da bi se razumelo na koga je i zašto autor *Ustava atinskog* toliko kivan, neophodno je podsetiti se osnovnih tokova atinske političke istorije V veka pre n.e., naročito onog njenog dela koji je nastupio po okončanju Persijskih ratova i koji je još u antičkoj istoriografiji označen terminom »pentekontaetija« (razdoblje od pedeset godina, tokom kojeg je atinska demokratija pod Periklom dosegla svoj vrhunac). Anonim, rekli smo, nastupa kao pripadnik oligarhijske strane u oštrom viševjekovnom socijalno-političkom sukobu, koji je u momentu nastanka ovoga spisa značajnu prednost, premda ne zadugo, davao demokratama. Jedna od prelomnih tačaka tog sukoba bile su Klistenove reforme Solonovog zakonodavstva s kraja VI veka, kojima se gradsko stanovništvo izdiglo do velike političke moći, a rodovska organizacija stare aristokratije bila gotovo uništena uvođenjem strogo teritorijalne organizacije stanovništva. Novom administrativnom podelom na deset teritorijalnih fila i odgovarajući broj dema, velikodušnim davanjem građanskog prava metecima, oslobođenima, pa i robovima, zamenom zemljišnog cenzusa novčanim i demokratizacijom političkih institucija Klisten je vanredno povećao značaj gradskog življa na štetu ne samo stare aristokratije, nego i seljaštva iz unutrašnjosti Atike. On je, naime, uredio da se u novoosnovano Veće od

² Pod tom odrednicom on stoji u S. Hornblower, A. Spawforth (izd.), *The Oxford Classical Dictionary*³, Oxford 2003 (u daljem navođenju OCD3), 1063–4. O pitanju porekla samog nadimka, koji mnogi pripisuju Gilbertu Mareju, v. G. W. Bowersock, *Pseudo-Xenophon, Constitution of the Athenians*, u: *Xenophon, VIII: Scripta Minora*, LCL 1968, 463, nap. 1.

500 lica iz svake deme prima broj ljudi proporcionalan njenoj veličini, znajući dobro da su gradske deme mnogoljudnije od seoskih. Na to je Veće on preneo mnoge funkcije koje su dotad bile u nadležnosti arhona, a povećao je i značaj Helijeje (narodnih sudova) i Narodne skupštine, ostavivši nekada svemoćnom Areopagu tek funkciju krivičnog suda. Atina je Klistenu imala da zahvali i za značajno uvećanje broja državnih službenika, kao i za *par excellence* demokratsku tekovinu – ostrakizam.

Pometnja izazvana Persijskim ratovima kao da je ublažila trvenja oko vlasti, ali samo nakratko: uoči Kserksovog pohoda krajem druge decenije V veka javio se problem izbora strategije odbrane, a rešenje tog problema pokazalo se od dalekosežnog značaja za temu o kojoj govorimo. Naspram zemljoposedničke aristokratije i njenog predvodnika Aristida, pa i običnih seljaka sklonih tradicionalnim načinima odbrane, istupa Temistokle sa svojim »pomorskim programom«.³ Njegova ideja da bi najbolji otpor Persijancima mogao da se pruži na moru, s flotom koju bi Atina izgradila sredstvima dobijenim iz bogatih rudnika srebra u atičkom Laurionu, zemljoposednicima nije odgovarala jer je podrazumevala veće vojno, a samim tim i političko angažovanje gradske sirotinje, budućih mornara te flote. Oni su ispravno uvideli opasnost, ali je time nisu izbegli: godine 483. Temistokle je postigao da Aristid bude proteran ostrakizmom i dao se na gradnju mornarice. Do 480. Atina je raspolagala sa barem 180 trijera, najvećom flotom koju je jedna grčka država ikada posedovala. Pirej je pretvoren u ratnu luku i u njemu je podignuta tvrđava, a osnovna bojna snaga postali su mornari, koji su se regrutovali mahom iz redova teta (θητες, nadničari bezemljaši, po Solonovom cenzu najniži nivo građana). Ovome u početku neosetnom prelasku težišta političke moći u državi prethodila je još jedna značajna promena: od 488. godine arhonti su birani kockom, što je prekinulo ustaljenu praksu da se oni biraju samo iz redova aristokratije i učinilo njihovu poziciju faktički beznačajnom.

Temistoklova vojna doktrina je, kao što znamo, pokazala sve svoje prednosti prvo kod Salamine, a zatim i u ostalim pomorskim bitkama protiv Persijanaca, ali su za Atinu ništa manje važne bile njene političke

³ Thuc. I 93.

posledice. Tu se, naime, dosledno pokazalo na delu načelo po kome vojna organizacija i način ratovanja određuju političku težinu društvenih grupa. Stari hoplitski model vojske, popunjavane iz redova seljaka i srednjih gradskih slojeva, podrazumevao je pojedinca kadrog da se oprema o sopstvenom trošku, posednika barem 200 »mera« suvog i tekućeg prihoda (žito, ulje, vino), dok su oni imućniji (preko 300 »mera«) mogli sebi priuštiti i konja i vojevati u redovima konjice. Građani koji nisu privređivali u dovoljnoj meri morali su se u borbi zadovoljiti lakim oružjem (tzv. γυμνήται), a takav je bio i njihov društveni uticaj. Drugim rečima, politička prava bila su proporcionalna imetku i načinu učešća u ratu: dok je Solonov timokratski ustav svim građanima dozvoljavao učešće u Narodnoj skupštini, samo su gornja dva razreda, tzv. pentakosiomedimni i konjanici, mogli biti birani za arhonte, dok se treći razred, zeugiti, mogao kandidovati za niže pozicije u državnoj upravi i sudstvu.⁴ Temistoklova strategija obrnula je ovaj sistem naglavce. Veslači i mornari, regrutovani iz širokih narodnih masa, nisu morali posedovati bukvalno nikakvu imovinu da bi uzeli ključnog udela u odbrani države, a slavne pomorske pobeđe nad Persijancima neposredno su uticale na buđenje njihove političke samosvesti. Pritom je širenje baze vlasti, nimalo slučajno, teklo uporedo sa razvojem atinske hegemonije. U oba slučaja ključnim se pokazalo prebacivanje težišta državnih interesa na more, a obrazac koji se tom prilikom uspostavio doveo je upravo do onoga čega su se veleposednici i konzervativci pribojavali: talasokratija se zasniva na snazi i brojnosti flote, ova počiva na mornarima (tj. nižim slojevima), a oni iz te veze izvlače najveću dobit – mogućnost uticaja na političke prilike u zemlji.

Osnivanjem Delskog saveza 477, s proklamovanim ciljem konačnog oslobođenja egejskih oblasti od persijskog vojnog prisustva, faktički je bila zasnovana atinska pomorska imperija, premda ona u početku nije imala izrazito demokratski karakter. Zahvaljujući svojim zaslugama prilikom rukovođenja evakuacijom Atinjana na Salaminu, Areopag se delimično oporavio od Klistenovog udara i povratio deo svojih ranijih ingerencija, što je rezultiralo Temistoklovim padom i Aristidovim povratkom u zemlju. Uz njega sad kao vođa oligarhije staje Miltijadov sin

⁴ Up. Arist. *Ath. Pol.* 7.

Kimon, lakonofil, i oni uz podršku Sparte privremeno zaustavljaju proces demokratizacije u Atini. Toj »reakciji« došao je kraj 462, kad je demokratski tabor predvođen Efijalom iskoristio fijasko Kimonove egipatske avanture da se obračuna s Areopagom i krajnje oštrim zakonom ovome trajno oduzme sve dotadašnje funkcije. Sa zakonom o Areopagu ujedno počinje i Periklovo doba temeljne demokratizacije zemlje, a pobjeda demokrata zapečaćena je ostrakizmom Tukidida, vođe konzervativno-oligarhijske stranke, 443. godine. Može se samo zamisliti užas obezglavljene aristokratije, u čijim se redovima tada možda već nalazio i mladi, budući autor *Ustava atinskog*.

No, pretvaranje Delskog saveza (ἑυμμεχία) u atinsku hegemoniju (ἀρχή), omogućeno njenom pomorskom superiornošću, nije čekalo na konačnu pobjedu demokratije u Atini. Ono što je počelo kao liga nezavisnih i ravnopravnih polisa, koji su u nju dobrovoljno stupali podstaknuti vodećom ulogom Atine u otporu Persijancima, brzo je pokazalo svoje pravo lice, i to umnogome zahvaljujući instituciji *forosa*, uvedenoj opštim konsenzusom.⁵ Svaki je polis imao da obezbedi određen broj brodova za flotu i da plaća »doprinos« (φόρος) u zajedničku kasu na ostrvu Delu, a tim su novcem slobodno raspolagali Atinjani, koji su od njega gradili nove brodove i neprestano jačali flotu, stvorivši time svojevrstan *circulus vitiosus* poguban po saveznike. Obaveza pojedinih polisa da umesto brodova obezbeđuju novac u visini njihove vrednosti dodatno je raspalila pohlepu Atinjana, bez obzira na njihova politička opredeljenja, dovevši do toga da se na saveznički doprinos počne gledati kao na običan porez. Autor *Ustava atinskog* dobro slika tu opsjednutost naplatom *forosa*, radi koje su Atinjani izdelili teritoriju saveza prvo na tri, a zatim na pet poreskih okruga ne prezajući od rigoroznih mera i upotrebe vojne sile.⁶ Zavođenje marionetskih demokratskih režima u gradovima tek oslobođenim od Persijanaca, smeštanje atinskih garnizona u njih i postavljanje specijalnih nadzornika (»episkopa«) s namerom da obezbede redovnu naplatu *forosa* jasno je ukazivalo na programski

⁵ Thuc. I 96.

⁶ Upor. Thuc. I 99: »Jer Atinjani su bili veoma tačni u uterivanju doprinosa, a veoma neprijatni izvršavajući prinudu nad onima koji nisu navikli ili želeli da snose to breme« (prev. D. Obradović).

cilj da se savez nezavisnih polisa pretvori u centralizovanu formaciju. Svaki otpor slaman je presecanjem tokova snabdevanja i dejstvom flote, a pobunjenici su kažnjavani zaplenom brodova, rušenjem bedema, uspostavljanjem garnizona, naseljavanjem kleruha i raznim drugim merama (kao u slučaju Tašana 465. ili Samljana 440). Anonim s gorčinom primećuje da atinska mornarica delotvorno onemogućava svako ujedinjavanje ili koordinaciju pobunjenih polisa, kojima onda ne ostaje drugo do da trpe njenu vlast – oni veliki »iz straha«, oni mali »iz nužde«, jer se moraju baviti trgovinom da bi preživeli.⁷

Konstituisanje atinske pomorske imperije, zapečaćeno 454. prenosom savezničke kase sa Dela u Atinu (tobože zbog opasnosti od Persijanaca), *de facto* je obznanjeno 449. sa tzv. Kalijinim mirom, kada je deklarativna svrha saveza bila ispunjena. On je, uprkos tome, nastavio da postoji, a prohtevi Atinjana rasli su pod ruku s mržnjom koju su takozvani saveznici gajili prema njima. Atina je u to vreme ubirala 10% od vrednosti svakog tovara koji je prolazio Bosforom, njena moneta postala je osnovno sredstvo plaćanja širom saveza, a u godinama pred izbijanje Peloponeskog rata saveznicima je čak bilo zabranjeno da kuju sopstveni novac. »Stoga su, dakle«, jetko zaključuje Pseudo-Ksenofont, »saveznici Atinjana postali više njihovi robovi nego saveznici.«⁸

Ovakvim delovanjem Atinjani su stekli ljute neprijatelje na dva koloseka: među pokorenim saveznicima (doduše, ističe anonim, samo u njihovom oligarhijskom segmentu, budući da su saveznički demokratski elementi nalazili u Atini svoj glavni oslonac) i u drugom velikom helenskom taboru – Peloponeskom savezu, koji je okupljao konzervativne, oligarhijske, kopnene države na čelu sa Spartom. To neprijateljstvo, koje će kulminirati Peloponeskim ratom, formirano je na osnovi koju čine dva para suprotnosti: demokratija–oligarhija i more–kopno, što je misao koja dosledno provejava kroz ceo *Ustav atinski*. Koristiti morske puteve da se naudi zemljama vezanim za kopno i huškati po gradovima

⁷ Ps.Xen. *Ath. Pol.* II 3.

⁸ Ibid. I 18. Sličnu formulaciju nalazimo kod Tukidida I 98: πρώτη τε αὕτη πόλις ξυμμαχίς παρὰ τὸ καθεστηκός ἐδουλώθη, ἔπειτα δὲ καὶ τῶν ἄλλων ὡς ἐκάστη ξυνέβη »Prvi je, protivno onome što je dogovoreno, bio porobljen taj saveznički polis [Naksos], a to je zatim snašlo i sve ostale gradove«.

narodne mase protiv njihovih oligarha – tako Pseudo-Ksenofont vidi srž atinskog političkog programa.

Perikle, u čijem je delovanju bilo i ponešto autokratskog, dovršio je demokratski preobražaj društva čitavim nizom mera: izuzev položaja stratega i hiparha (što anonim ne propušta da primeti u kontekstu njihovog »aristokratskog« karaktera) sada svi građani, pa i najsiromašniji, imaju pristup državnim službama; osim pomenutih, sve druge službe se izvlače žrebom; Narodna skupština, u odnosu na koju Veće od 500 ima ulogu koja donekle odgovara vladi u današnjim parlamentarnim demokratijama, sada drži svu zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Glasanje u skupštini je uglavnom javno, hirotonijom, a svaki građanin ima zajemčenu slobodu govora i zakonodavnu inicijativu, čemu pisac *Ustava atinskog* ne može dovoljno da se načudi. Radi zaštite države od zloupotrebe slobode govora, uvedena je institucija »tužbe protiv onih koji su predložili loše zakone« (γραφῆ παρανόμων), ali anonim i to smeta jer smatra da je reč samo o zgodnom načinu da se krše donete odluke i uspostavljeni dogovori.⁹ Uvode se plate državnim službenicima (osim stratezima), koji sada mogu, po prvi put u atinskoj istoriji, da žive od njih, na šta se Pseudo-Ksenofont osvrće s posebnim cinizmom. Najsiromašnijim građanima počinje da se isplaćuje tzv. *theorikon*, »pozorišni novac«, da njime kupuju sebi ulaznice za pozorišne predstave. Ovo je, bez sumnje, važan momenat u Pseudo-Ksenofontovom sagledavanju pozorišta kao oruđa u rukama narodne vlasti kojim ona ismeva i kinji pripadnike »bogatih, plemićkih i uticajnih krugova«.¹⁰ Jedna od najvažnijih stavki u državnom budžetu postaju liturgije – obaveze bogataša da finansiraju opremanje brodova, organizaciju pozorišnih predstava i atletskih igara, u čemu anonim vidi idealan način za bogaćenje sirotinje na račun »čestitih« bogataša. Najzad, da bi umirio radikalne demokratske elemente, Perikle organizuje čitav niz javnih radova, mahom građevinskih, od podizanja Dugih zidova do gradnje Partenona, što je bilo omogućeno sistematskim globljenjem saveznika. Spoljna politika i diplomatija, međutim, ostala je u rukama kolegija desetorice stratega; oni su za to, doduše, polagali račun skupštini, ali se time nije mogao prikriti

⁹ Ps. Xen. *Ath. Pol.* II 17.

¹⁰ Ibid. II 18.

»aristokratski« karakter te službe, pa je to razlog – smatra anonim – što su Atinjani primoravali saveznike da radi sudskih procesa dolaze njima. Time se, kaže on, osigurava nesmetan uticaj baze vlasti na saveznike, koji bi inače uvažavali »samo one koji isplovljavaju na more, a to su stratezi, trijerarsi i poslanici«. ¹¹

U godinama neposredno pred Peloponeski rat, dok su se obe strane već uveliko pripremale za sukob, Atinjani su podizanjem nameta vanredno opteretili saveznike. Slučaj Potideje, kojoj je Atina podigla visinu forosa skoro tri puta, smatra se jednim od neposrednih povoda za izbijanje rata. Kada je on napokon izbio, Periklova strategija, kao što je poznato, bila je da se izbegava otvoren kopneni sukob, te da se sav seljački živalj Atike povuče, zajedno sa svojom pokretnom imovinom, unutar atinskih bedema. Tu meru, koja je izazvala ogromno nezadovoljstvo ruralnog življa i zemljoposjednika, pisac *Ustava atinskog* komentariše na nekoliko mesta s posebnom jetkošću. ¹² Epidemija kuge, koju anonim ni rečju ne pominje, dovela je Periklovom smrću do zaoštavanja borbe između dve sukobljene frakcije demokrata: umerene struje krupnih robovlasnika predvođene Nikijom, sklone pregovaranju s neprijateljem, i radikalne struje na čelu s Kleonom, koja je zastupala »brodsku golotinju« i samim tim bila životno zainteresovana za produžetak rata i eksploataciju saveznika. Prva faza sukoba, tzv. Arhidamov rat (431–421), u velikoj meri daje za pravo Pseudo-Ksenofontovim gledištima: isprva Perikle, a zatim Nikija, Demosten i drugi stratezi postižu velike uspehe sporadičnim pomorskim udarima po neprijateljskoj obali (Pil, Kitera), a oligarhijski prevrati među pojedinim atinskim saveznicima (Lezb, Korkira 427.) surovo su ugušeni uprkos podršci Peloponeskog saveza. U pomećemu, međutim, anonim »greši« (s naše tačke gledišta), što možda samo znači da je svoj traktat pisao pre određenih događaja. Na primer, demos u godinama posle Periklove smrti nije više tako uzdržan od pozicije stratega (Kleon, koji za razliku od Perikla nije bio aristokratskog porekla,

¹¹ Ibid. I 18. O autokratskim primesama Periklove vlasti, koje jasno zapaža Tukidid, svedoči činjenica da je od 443, tokom narednih 15 godina, skoro svake godine izabiran za stratega, dok je prosečan građanin, primera radi, mogao da bude izabran u Veće od 500 samo dvaput u životu.

¹² Ibid. I 14, 15. Tu je i pomen prebacivanja pokretne imovine na Eubeju, upor. *Thuc.* II 14.

prihvatio se te službe 425.);¹³ nadalje, tvrdnja da atinski puk živi »bez-brižno« naprosto je neodrživa imaju li se u vidu socijalna kriza koja je dovela do zaoštavanja fiskalne politike, strašna epidemija i grad preplavljen izbeglicama; najzad, tezu o nemogućnosti dugih kopnenih pohoda demantovao je uspeh Brasidine akcije iz 424, a tezu o svemoći mornarice sicilijanska katastrofa 413. To sve ukazuje da spis najverovatnije potiče iz vremena pred sam početak rata, ili iz njegovih prvih godina.¹⁴

U svemu dosad rečenom treba uočiti nekoliko ključnih tačaka koje određuju misao pisca *Ustava atinskog*. To je u prvom redu pozicija Atine kao pomorske velesile i kao surovog hegemonu, omogućena s jedne strane demokratskim uređenjem koje stoji u neposrednoj vezi s karakterom atinske vojne organizacije, a s druge naplatom forosa koji je, kao što smo rekli, od savezničkog doprinosa postao podanički namet. Još jedna važna ideja, koja odjekuje u gotovo svakoj rečenici spisa, tiče se opšte moralne i kulturne »degradacije« kao posledice demokratizacije društva. Govoreći, na primer, o modi odevanja u Atini, o kvarenju jezika, o besomučnim svetkovinama koje kao da su izgubile svoj sakralni karakter i pretvorile se u obične pijanke, Pseudo-Ksenofont samo iznosi dobro poznate stavove atinske konzervativne elite, veoma slične onima koje kasnije nalazimo kod Platona. U svemu tome, i pored često oštroumnih i tačnih opservacija o atinskoj talasokratiji i njenom odnosu prema saveznicima, najmanje je, kao što smo rekli, govora o konkretnom ustrojstvu atinskih institucija – Veća, skupštine, sudova i drugog. Za to, naravno, ne treba kriviti autora, jer svome tekstu sigurno nije on nadevao naslov, iako možda upravo tom naslovu i srećnoj okolnosti da je pripisan Ksenofontu dugujemo zahvalnost što je spis opstao do današnjih dana.

Takvih je dela, naime, izvesno bilo još dosta u burnim vremenima političkih previranja u Atini V veka. Zna se, na primer, da je Stesimbrot sa Sama upravo u prvim godinama Peloponeskog rata (dakle, verovatno negde kad i Pseudo-Ksenofont) sastavio prozni pamflet *O Temistoklu, Tukididu i Periklu*, kojim je izrazio duboko negodovanje saveznika zbog

¹³ Up. Treu, st. 1949.

¹⁴ A. Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001, 448. O problemima datovanja v. dole.

atinske imperijalne politike.¹⁵ Taj pamflet, kao i nebrojeni drugi politički traktati, polemike i invektive nisu nam sačuvani, možda i zato što u svoje vreme nisu bili prepoznati kao književna dela – dakle, nešto što poput istoriografije i epike zaslužuje da se prepisuje i čuva – ili što se, kao u slučaju *Ustava atinskog*, nisu vezali za imena koja bi im osigurala opstanak. Valja takođe naglasiti da je prozni oblik političkih spisa u Stesimbrotovo i Pseudo-Ksenofontovo doba relativno nov izum, s obzirom na to da se politička misao dotad izražavala mahom pesničkim formama – elegijom, epigramom ili komedijom.

Problemi autorstva i datovanja

Ostaje nerazjašnjeno zašto je u antici ovaj spis pripisan Ksenofontu, s obzirom na »bolan stilski nesklad«¹⁶ između ovoga pisca i anonima. U traženju razloga za pogrešnu autorizaciju prvo se pomišlja na Ksenofontovu oligarhijsku i lakonofilsku orijentaciju, te na njegov spis *Ustav lakedemonski* s kojim *Ustav atinski* kao da ide u paru, ali tome se protive očite stilske i jezičke razlike, kao i faktografske pojedinosti koje bi bile krupne greške da su zaista pisane u Ksenofontovo vreme, kada je demokratski poredak već uveliko bio u silaznoj putanji. Pa ipak, kad god su antički autori, poput filologa Poluksa (II vek n.e.) ili kompilatora Stobeja (V vek n.e.), citirali *Ustav atinski*, citirali su ga kao Ksenofontov,¹⁷ uprkos tome što je još sredinom I veka pre n.e. Demetrije iz Magnezije, prijatelj Tita Pomponija Atika, argumentovano odricao ovome autorstvo nad spisom.¹⁸

Ko bi, dakle, bio pravi autor *Ustava atinskog*? Do nesumnjivog i konačnog odgovora, svi se nevoljno slažu, verovatno nikad nećemo doći. Autor je tako vešto zamaskirao svaki trag svoje ličnosti i ostao dosledan uopštenim ili nedovoljno konkretnim izjavama da je veoma teško odrediti bliži istorijski kontekst spisa i u okviru njega tragati za identitetom

¹⁵ Ibid., 328. Takođe Treu, st. 1942.

¹⁶ Bowersock, 461.

¹⁷ Treu, st. 1930.

¹⁸ Upor. Diog. Laer. 2, 57. Navodeći Ksenofontova dela, on za *Ustav atinski* dodaje: »Za ovu poslednju knjigu Demetrije iz Magnezije tvrdi da nije Ksenofontovo delo« (prev. Albin Vilhar), ali ništa podrobnije o tome ne kaže.

»starog oligarha«. Osim notorne činjenice da je pripadnik aristokratske oligarhije i posednik privatne, očito trgovačke flote (II 11, 12), kao i da ima nekakve veze sa Spartom (čuvano i pomalo nejasno mesto o robovima koji se plaše svojih gospodara, I 11), o autoru iz samog spisa ne saznajemo ništa drugo. Nemoguće ga je dovesti i u ličnu vezu s bilo kojim od tadašnjih političara jer, kako to primećuje Treu, lična imena u spisu potpuno izostaju.¹⁹ Ne spominje se poimence nijedan arhont, nijedan strateg, nijedna važna ličnost poput Klistena, Temistokla, Kimona, Efijalta, Tukidida ili samog Perikla, nijedan stranac poput Arhidama ili Braside, doslovce niko.²⁰ Od prve rečenice, kojom naznačuje temu spisa iznoseći da je atinski narod svojom voljom izabrao demokratsko uređenje, pa do samog kraja – jedini subjekat su »Atinjani«, tj. »demos«. Na dva mesta, doduše, anonim koristi prvo lice množine (I 12: »uveli smo ravnopravnost među robovima i slobodnim ljudima«; II 12: »naši neprijatelji«), a u drugom navedenom pasusu i prvo lice jednine (»moji brodovi«), iz čega bi se, dakle, zaključilo da je i on Atinjanin, premda Bowersock nalazi u njegovom jeziku tragove jonskog dijalekta.²¹ Kako god bilo, sve spekulacije o autorovom identitetu, koje su išle dotle da su iza Pseudo-Ksenofonta prepoznavale oligarha Tukidida, istoričara Tukidida, pa i Alkibijada, ostaju nedokazive i u domenu nagađanja.

Slično se može reći i za problem preciznog datovanja. Ovde je ipak malo bolja situacija jer znamo da je spis sastavljen negde u drugoj polovini V veka, ali kada tačno – ostaje neizvesno. Problem je posebno otežan okolnošću da je spis anonim i da se u njemu ne pominju nikakva imena. Nadalje, *Ustav atinski* nije retrospektivno istorijsko delo i u njemu, izuzev tri pojedinosti, nema pomena konkretnih istorijskih zbivanja, što nas ostavlja s autorovim insinuacijama i uvijenim optužbama, koje se mogu odgonetati ovako ili onako, s više ili manje sigurnosti. Sva tri istorijska primera koje anonim samo navodi, ali ne razrađuje, nalaze se pred sam kraj spisa (III 11) i govore o lošem iskustvu atinskih demo-

¹⁹ Treu, st. 1948.

²⁰ Na jednom mestu (II 19) nalazimo nejasnu, kao iz konteksta istrgnutu izjavu o »nekima koji su iskreno naklonjeni narodu iako ne potiču iz njegovih redova«, u čemu su neki videli aluziju na Perikla.

²¹ Bowersock, 461.

krata sa stranim oligarhijama kojima su pritali u pomoć. Pomen Beotije i Mileta toliko je oskudan da autori nisu sasvim saglasni o čemu se radi²², dok je samo treći primer jasno prepoznatljiv: reč je o tzv. trećem mesenskom ratu, pobuni Mesenjana 462. godine, kada su Atinjani, na Kimonov predlog, poslali Spartancima vojnu pomoć i tom prilikom neslavno prošli. U svakom slučaju, sva tri primera datiraju iz šezdesetih i pedesetih godina V veka, te nisu od velike pomoći pri bližem određivanju perioda u kojem je traktat mogao biti napisan, budući da je gotovo sigurno znatno poznijeg datuma.

Kao izvestan, premda opet suviše rastegljiv *terminus post quem* često se uzima prva rečenica spisa, u kojoj autor izražava svoje neslaganje sa demokratskim državnim uređenjem koje su *izabrali* Atinjani. Za neke to znači 462. godinu i zakon o Areopagu, dok je za druge to 443. i ostrakizam Tukidida, mada su predlagani i neki drugi datumi.²³ Čini se da je nešto bolja situacija u pogledu procene donje vremenske granice datovanja: sasvim je jasno da spis nije mogao biti napisan posle 413. godine i siciliske katastrofe, jer bi se to kosilo s njegovom osnovnom temom, a to je svemoć atinske mornarice. Malo bliži *terminus ante quem* mogla bi biti 424. godina, kad je Brasida izveo uspešan marš preko cele Grčke (što anonim načelno drži neizvodljivim, II 5), ili 425, kada je Kleon izabran za stratega, a Pseudo-Ksenofont izričito tvrdi da se demos klonio te službe. S druge strane, te i prethodne godine Demosten je pustošio obale Peloponeza i osvojio Pil, a neki vide odeljak II 13 kao anonimovu aluziju na ta zbivanja.²⁴ Još jedan predloženi *terminus post quem* jeste 432. godina, kada je osnovana Halkidska liga, što anonim možda ima na umu kad govori o »mogućnosti podaničkih gradova na kopnu da se ujedine« (II 2). Naizgled je od pomoći i teza o narodnoj cenzuri komedije, ali takvih mera je verovatno bilo više i u različita vremena (pogotovo u periodu 440–437), te ovo mesto nije baš pouzdan oslonac pri datovanju.²⁵

²² U slučaju Beotije, Bowersock, 505, pretpostavlja da je reč o zbivanjima iz 456–446, dok Treu, st. 1947, navodi godinu 457. U slučaju Mileta, prvi daje godinu 456, a drugi 450/49.

²³ Treu, st. 1948–9. Upor. i Bowersock, 465. On je sklon da nastanak spisa veže upravo za period neposredno posle Tukididovog progonstva.

²⁴ Bowersock, 464.

²⁵ Nav. mesto. Upor. i OCD3, 762, s.v. *Intolerance, intellectual and religious*, kao i 368.

Možda najviše osnova imaju pretpostavke da *Ustav atinski* datira s početka tzv. Arhidamovog rata, iz vremena kad se počinjalo s primenom Periklove ratne strategije. U odeljcima II 14 i II 16 anonim kao da ima na umu slivanje atičkog seljaštva unutar atinskih bedema i ostavljanje njegovih imanja na milost i nemilost spartanskoj vojsci. Govoreći kao o nečemu što se dešava *sada*, on izričito spominje pustošenje atičke zemlje i premeštanje pokretne imovine na ostrva, što se podudara s Tukididovim izveštajem o prebacivanju sitne stoke i tegleće marve na Eubeju i susedna ostrva.²⁶ Ovome u prilog govori i detalj o Veću koje mora pretresati mnoga pitanja »o ratu« (III 2). U tom slučaju bi, kao što smo rekli, neshvatljiva bila piščeva opaska o bezbrižnosti demosa (ὁ δὲ δῆμος... ἀδεῶς ᾤ, II 14), zatvorenog među zidine grada kojim besni kuga. No, to je možda samo zloba i preterivanje, što bi bilo u skladu s preovlađujućim tonom spisa.

Nijedna od ovih pretpostavki ne vodi jasnom zaključku o vremenu kada je »stari oligarh« napisao svoj pamflet, a još manje kad ga je objavio (ako ga je uopšte on objavio). To, međutim, nimalo ne oduzima od upečatljivosti njegovog jedinstvenog svedočanstva iz prve ruke, koje Vilamovic upravo zato naziva *aureus libellus*, premda je bilo pokušaja da se *Ustavu atinskom* odrekne autentičnost istorijskog izvora, i to pre svega na temelju velike sličnosti između pojedinih delova Tukididovog *Peloponeskog rata* i ovog spisa.²⁷

Kompozicija i stil spisa. Problemi sa određivanjem žanra

Ustav atinski podeljen je u tri poglavlja, koja redom obrađuju ove teme:

I 1–13 povlašćena pozicija demosa u državi i preimućstva koja je sebi osigurao naspram »obespravljene« aristokratije; ovde autor formuliše svoj osnovni, naizgled protivrečan stav – da je demokratija loš, ali u trenutnim okolnostima veoma efikasan vid državnog uređenja, kojeg se demos valjano pridržava. Tu je i odeljak o poziciji robova u Atini i njihovoj tobožnjoj ravnopravnosti sa građanima (I 10–12).

²⁶ Thuc. II 14.

²⁷ OCD3, 1064. Autor tog članka, Hornblower, naziva takvo gledište jeretičkim.

I 14–18 odnosi sa saveznicima, najozbiljniji problem Atinjana i centralna tema spisa; politika mešanja u unutrašnje stvari savezničkih polisa, podržavanje njihovih demokratskih i osujećivanje oligarhijskih elemenata; slobodno raspolaganje savezničkim novcem dobijenim kroz foros (I 15); primoravanje saveznika da sudske parnice rešavaju u Atini, iz čega demos izvlači višestruke koristi, lukrativne i političke.

I 19–20 važne napomene o tome kako su Atinjani zbog svojih interesa u inostranstvu »naučili da rukuju veslom«, talasocentrična organizacija atinskog društva, uvod u drugo poglavlje i drugu veliku temu spisa – atinsku pomorsku dominaciju.

II 1–6 razmatraju se uzroci atinske strateške superiornosti kako u odnosu na kopnene, tako i na ostrvske podanike: svesno potiskujući hoplitske elemente svoje vojske u drugi plan, Atina koristi mornaricu da kontroliše puteve snabdevanja i komunikacije svih svojih podanika, što je dovodi u poziciju da pretili, postavlja ultimatum i osujećuje pokušaje pobunjeničkog udruživanja. Flota joj takođe omogućava da protiv neprijatelja izvodi ekstenzivne i sporadične akcije, kao i da sebi obezbeđuje alternativne izvore snabdevanja.

II 7–10 digresija o raskalašnosti života koji vodi demos: mešanje s drugim narodima donelo mu je mnoštvo novih navika, koje po anonimu kvare čistotu atinske tradicije i jezika. Pored tog nedostojnog sinkretizma, demos je javna žrtvoprinošenja pretvorio u priliku da se puk neograničeno opija i prejeda, a posvud gradi rvališta i kupatila u kojima, po ugledu na bogataše, do mile volje uživa.

II 11–12 monopol u snabdevanju sirovinama; u ovom odeljku pisac navodi sebe, možda i donekle samokritički, kao primer za blagostanje koje Atinjani uživaju bez mnogo truda, samo zahvaljujući svojoj poziciji monopolista.²⁸

II 13 deo koji tematski pripada odeljku II 1–6.

II 14–16 razmatranje onoga što autor smatra jedinom slabom tačkom atinske imperije – njenog geografskog položaja; da se nalazi na ostrvu, ne bi morala da se plaši napada ili odmazde kopnenih neprijatelja, niti

²⁸ Upor. Lesky, 447. Pojedini pripadnici oligarhije pristali su manje ili više otvoreno da sklope mir s demosom i time osiguraju svoju poziciju u izmenjenim okolnostima. Navedeni deo pamfleta možda objašnjava zašto u njemu nema nijednog imena: autor nije hteo da dođe u opasnost da se lično zameri bilo kojem od demokratskih prvaka.

izdajstva domaćih oligarha. Ovaj odeljak je do te mere sličan Periklovom prvom govoru kod Tukidida²⁹ (premda nije jedini takav) da se među autorima, kao što smo rekli, pomišljalo i na mogućnost neke vrste plagijata, tj. spisa izmeštenog iz vremena o kojem govori. No, takva podudaranja, ističe Lesky, možda samo odražavaju kontroverzije tog vremena, neizbežne teme u svakom diskretnijem razgovoru oprezne aristokratije.³⁰

II 17 opaske na račun prevrtljivosti atinskih državnih organa, kojima zbog pluralizma u procesu odlučivanja uvek ostaje mogućnost da izvrđaju odluke koje su doneli; moguće da tu autor ima na umu mehanizam »tužbe protiv onih koji su predložili loše zakone« (v. gore), koji je bez sumnje bio često zloupotrebljavan.

II 18 o cenzuri koju narodna vlast vrši nad komedijom; aluzija na težnje demokrata da komediju učine sredstvom napada na oligarhiju.

II 20 kritika onih »koji nisu iz naroda, a izabrali su da radije žive u demokratiji«; iza ove insinuacije mogao bi se kriti Perikle, ili možda prebogati Nikija, ili čak i Alkibijad ako spis potiče iz kasnijeg vremena, ali kao i u ostalim slučajevima, anonimove reči dovoljno su uopštene da u njima možemo prepoznati bezmalo koga želimo.

III 1–5 na početku trećeg poglavlja struktura se zatvara konstatacijom kojom je i započet spis: autor ne odobrava demokratiju, ali ona očito sasvim dobro funkcioniše. Sledi, međutim, pomalo nekonsekventan niz kritika na račun neažurnosti atinskih institucija, koje ne omogućavaju savezničkom življu pristiglom u Atinu da završi poslove zbog kojih je došao. Zaključivanje poslova kasni jer Atinjani imaju mnoštvo svetkovina koje treba održati, mnoštvo parnica i saslušanja, mnoštvo pitanja koja Veće mora da razmotri (naglašena je naplata forosa), a nije nezamislivo ni momenat korupcije: »U Atini se«, kaže anonim, i u tome zvuči veoma savremeno, »mnogo toga postiže novcem.«

III 6–9 nastavak prethodnog izlaganja, s naglaskom na kritici onoga što bi se moglo nazvati glomaznom atinskom birokratijom; procedura obavljanja različitih državnih poslova razdrobljena je na mnoštvo plaćenih službenika sklonih korupciji i to otežava funkcionisanje sistema; nužnost demokratskog (dakle, birokratizovanog) »pretresanja« svakog

²⁹ Thuc. I 143.

³⁰ Lesky, 448. Što se tiče sumnji u istorijsku autentičnost, v. nap. 27.

pojednog slučaja pri izboru trijerarhâ ili zatvorskih čuvara, pri određivanju statusa siročadi (koja se izdržava iz državne kase) itd. dovodi pisca do zaključka da »stvari u Atini i ne mogu stajati drugačije nego što su u ovome trenutku«, te da nikakve krupne promene nisu moguće a da se ne naruši sama suština državnog uređenja. Ovo je važna opaska, jer uvodi u krajnji zaključak *Ustava atinskog*, a taj je da su oligarhijske snage u Atini trenutno suviše nemoćne da bi išta pokušale oko državnog prevrata. Autor otvoreno upozorava političke istomišljenike da se ne igraju planovima o prevratu bez poznavanja teškoća koje on implicira.³¹ Konacni zaključak je, međutim, na trenutak odložen jer Pseudo-Ksenofont ima još jednu ili dve zamerke pre no što završi spis:

III 10–11 još jednom ponovljena misao o uplitanju Atinjana u unutrašnje stvari saveznika i podršci njihovim demokratskim elementima, ovoga puta ilustrovana jedinim konkretnim istorijskim primerima (o čemu je već bilo reči), koji treba da ukažu na to da nema i ne može biti zajedničkog jezika između demokratije i oligarhije.

III 12–13 najzad, najavljeni zaključak, izveden iz priče o nezakonitom lišavanju građana njihovih prava; lucidno poigravanje pojmom zakonitosti u uslovima demokratske vlasti (kako je moguće da mnogo *naroda* bude lišeno građanskih prava na nezakonit način, kad je upravo *narod* taj koji donosi zakone?) i sumorna, upečatljiva završnica, koja gotovo karikira pojam οἱ ὀλίγοι: »potrebno je više od nekolicine da bi se udarilo na atinsku demokratiju.«

Kompozicija spisa očito je pažljivo razrađena. Kao što ističe Lesky, pozivajući se na radove R. Katičića i H. Haftera, приметna je, uprkos labavom nizanju misli, ona ista prstenasta kompozicija koja se često sreće u arhajskom pesništvu.³² Autor zatvara krug istovetnom tvrdnjom na početku prvog i trećeg poglavlja. To, međutim, ne umanjuje utisak izvesnog nereda u raspoređivanju građe, jer anonim često sam sebi upada u misao i prekida je, a još češće se ponavlja, katkad zapadajući u protivrečnost, kako smo to pokazali na primeru III 1–5. I Bowersock priznaje da je u spisu приметna briga za strukturu, ali očito nedovoljno uspešna,

³¹ Lesky, 448. Upravo ta mešavina defetizma i političkog realizma čini ovaj pamflet nevoljnom pohvalom atinskoj demokratiji.

³² Lesky, 448. O prelasku političkog spisa kao žanra iz poezije u prozu već je bilo reči.

jer se iznošenje argumenata odlikuje nezgrapnošću i manjkom elegancije.³³ Ima tu i traženih kontrasta i antiteza, a očita je i atička težnja ka jasnoći i aktuelnosti, ali ona stoji u suprotnosti »sa nespretnošću rečeničnih veza i tvorbom perioda«.³⁴ Kolokvijalnost izraza možda je najviše uočljiva u brojnim ponavljanjima, koliko god repeticija kao stilski izraz bila prisutna u klasičnoj prozi. To se najbolje vidi po izrazima koji zvuče bezmalo kao poštapalice u usmenom govoru, poput onoga περὶ δέ (»a što se tiče«), ἔπειτα δέ (»a zatim i«), ἔτι δέ (»a još i to što«), ili πρὸς δὲ τούτοις (»a uz to«), kojima autor veoma često započinje misaone celine. Iz svega toga proizlazi da »starom oligarhu« pisana reč nije bila osnovna vokacija, a Treu postavlja i pitanje karaktera njegovog školskog obrazovanja.³⁵ No, možda je ipak više reč o nedozrelosti istorijskog trenutka nego o individualnom manjku obrazovanja: nema sumnje da čitanjem *Ustava atinskog* prisustvujemo rađanju atičke prozne književnosti, pod snažnim uticajem jonske, u vreme dok još nije ostvaren sklad između sadržaja i forme dela. Klasična atička proza, zaključuje Lesky, biće dostignuta tek u četvrtom veku.³⁶

Konačno, ostaje otvoreno i pitanje žanra. Pomalo agnostički, Hornblower napominje da je teško bilo gde svrstati ovu raspravu, budući da ništa slično nije sačuvano iz tog doba, a da nije bilo ni njenih nastavljača u okvirima poznije antidemokratske misli.³⁷ Kao što smo već rekli, u pitanju nije nikakav teorijsko-politički ili istorijsko-politički traktat, poput istoimenog Aristotelovog dela. Pamfletski ton spisa otkriva da je on morao biti namenjen uskom krugu istomišljenika, ali u kojoj formi? Nekoliko primera obraćanja u drugom licu jednine (I 8, 9, 11) stvaraju utisak da pisac nekoga oslovljava, a tome doprinosi i gotovo dijaloški karakter pojedinih deonica, gde se čini kao da polemički odgovara na primedbu sagovornika ili korespondenta. U tom smislu, Hornblower možda suviše problematizuje pitanje žanra te iznosi nedokazivu pret-

³³ Bowersock, 461. On taj momenat vidi kao ključan u razlikovanju Ksenofontove proze od one koju nalazimo u ovom spisu.

³⁴ Lesky, 449.

³⁵ Treu, st. 1976.

³⁶ Lesky, 449.

³⁷ OCD3, 1064.

postavku da je reč o primerku simpotičke literature, možda segmentu nekakvog dijaloga namenjenog da »zabavi«.³⁸ No, sve i da je tekst bio namenjen čitanju na kakvoj gozbi zavereničkog tipa u nekoj od pritajenih heterija, teško da bi njegov sadržaj mogao služiti da razgali zvanice. Vrednija je pažnje, međutim, hipoteza o segmentu veće, izgubljene celine. Traktat počinje neobično, partikulom δέ (Περὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, »A što se tiče atinskog državnog uređenja...«), koja nado-vezuje sadržaj rečenice u kojoj stoji na sadržaj prethodne.³⁹ Pogreška autora, neuobičajena upotreba partikule, ili drugi deo veće celine? Pitanje ostaje otvoreno. Takođe je upadljivo da se u I 11 autor obraća nekome ko, reklo bi se, živi u Sparti (»U Lakedemonu se moj rob tebe plašio«). Da li iz toga treba izvući zaključak da se pisac obraća (piše?) nekom svom poznaniku Spartancu? Ponovo, premalo je elemenata za čvršći zaključak.

Najzad, nekoliko reči o vokabularu koji Pseudo-Ksenofont upotrebljava i o problemima koje to nameće pri prevođenju njegovog spisa. Politički pojmovi u tekstu duboko su prožeti etičkim nazorima autora (zaoštrenim do krajnje subjektivnosti), te tako politički neprijatelji nikada nisu samo to, već mnogo više: nosioci propasti i haosa, rušioци reda i tradicije, primitivni, lenji i ništa bolji od varvara, dok njihove protivnike oligarhe krasi sve suprotne osobine. Terminologija otkriva nerazmrsivo klupko političkih i etičkih ubeđenja: oligarsi su uvek οἱ γενναῖοι (»plemenita roda«), χορηστοί (»čestiti«), βέλτιστοι (»najvrliji«), δυνάμενοι (»najспособniji«) i tek ponekad ὀλίγοι (dakle, oligarsi, elita), dok su demokrate bez izuzetka οἱ πονηροί (»ološ«), πένητες (»sirotinja«), τὸ πλῆθος (»rulja, svetina«), οἱ χείρους (»rđ«) ili δημοτικοί (»puk«). Ovo postaje poseban problem pri prevođenju termina δῆμος, pošto ga autor koristi čas u tehničkom, političkom smislu (= narod kao nosilac vlasti), čas u moralnom, pežorativnom smislu (= narod kao primitivna rulja, svetina), te se u prevođenju moraju koristiti obe varijante, u zavisnosti od konteksta (a ponegde, gde to nije zadiralo u probleme fleksije pozajmljenica, koristili smo i termin *demos*). Još jedan problem predstavlja

³⁸ Nav. mesto. Iz ove tačke on dalje problematizuje vrednost teksta kao istorijskog svedočanstva.

³⁹ Up. Treu, st. 1979; takođe I. D. Denniston, *The Greek Particles*², 1954, 172 i d.: »Inceptive δέ«.

prevođenje termina φόρος, koji je, kao što smo rekli, vrlo brzo prestao da znači »doprinos« i poneo značenje poreza, nameta. Pošto je, međutim, reč o pojavi usko vezanoj za određen istorijski kontekst i okolnosti, te bi bila greška poistovetiti je s porezom u uobičajenom smislu te reči, odlučili smo se za upotrebu pozajmice takve kakva je već dospela u naše istorijske priručnike⁴⁰, uprkos problemima koje nameće fleksija stranih reči u srpskom jeziku.

Za kraj, spomenimo da je prevod težio da prenese, koliko je god to bilo moguće, sve stilske manjkavosti, nezgrapnosti, ponavljanja i nedorečenosti originala. Negde su te nedorečenosti takve da bi ih teško bilo moguće i »popraviti«, kada bi prevod tome težio. »Izuzetno je težak i nelagodan«, zaključuje prevodilac Bowersock, »pokušaj da se govori jezikom Pseudo-Ksenofonta. (...) Prevodilac ne sme pogrešno da predstavi autora, čak ni s ciljem da ga popravi. Iz tog razloga, prevod koji je pred čitaocem odiše stilom koji nema ničeg zajedničkog s prevodiočevim.«⁴¹ Ove reči ne navodimo kao opravdanje, već kao još jedno svedočanstvo o književno-istorijskoj i jezičko-stilskoj jedinstvenosti teksta koji je do nas došao pod naslovom *Ustav atinski*.⁴²

Korišćena literatura

A. Lesky, *Povijest grčke književnosti*, Zagreb 2001.

G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus (izd.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Zweite Reihe, 18, Stuttgart 1967.

G. W. Bowersock, *Pseudo-Xenophon, Constitution of the Athenians*, new edition with introduction and translation, in *Xenophon: Vol. VIII, Scripta Minora*, Loeb Classical Library, 1968.

S. Hornblower, A. Spawforth (izd.), *The Oxford Classical Dictionary*³, Oxford 2003.

⁴⁰ Upor. npr. V. V. Struve, D. P. Kalistov, *Stara Grčka*, Sarajevo 1962.

⁴¹ Bowersock, 469.

⁴² Za detaljnu bibliografiju o pseudo-Ksenofontu v. OCD3, 1064; Treu, st. 1029; Lesky, 449.

Pseudo-Xenophon's Constitution of the Athenians and the problems of its interpretation

Being an introduction to the first Serbian translation of Pseudo-Xenophon's *Constitution of the Athenians*, this text aims to provide the reader with all the necessary information regarding the historical context, authorship, dating, composition and genre. Except for the broader historical context, none of those questions have been answered conclusively. It is shown that the script was written sometime between 450's and 420's BC by a member of the Athenian oligarchic opposition, and that it is more of a political pamphlet than a theoretical treatise. Preserved among the works of Xenophon, it refuses all scientific attempts of attribution and to date remains anonymous. The same is with the attempts of a more accurate dating, since there are no names or recognizable contemporary historical events mentioned in the text. The only indisputable issue is the theme itself: the work aims to show how lower classes at Athens rule the State in their own interests, and to stress the connection between the Athenian see power and democracy. The Athenian relationships with their allies are also elaborately discussed, along with different ways of their exploitation. The final point is however somewhat paradoxical: while strongly opposing the democratic régime at Athens, the author admits that, given the present circumstances, it is highly efficient and almost impossible to throw off.

[Ξενοφώντος] Ἀθηναίων πολιτεία

Ἰ Περιὶ δὲ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι μὲν εἵλοντο τοῦτον τὸν τρόπον τῆς πολιτείας οὐκ ἐπαινῶ διὰ τόδε, ὅτι ταῦθ' ἐλόμενοι εἵλοντο τοὺς πονηροὺς ἄμεινον πράττειν ἢ τοὺς χρηστούς· διὰ μὲν οὖν τοῦτο οὐκ ἐπαινῶ. ἐπεὶ δὲ ταῦτα ἔδοξεν οὕτως αὐτοῖς, ὥς εὖ διασφύζονται τὴν πολιτείαν καὶ τὰλλα διαπράττονται ἃ δοκοῦσιν ἀμαρτάνειν τοῖς ἄλλοις Ἑλλήσι, τοῦτ' ἀποδείξω.

2 Πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο ἔρῳ, ὅτι δικαίως <δοκοῦσιν> αὐτόθι [καί] οἱ πένητες καὶ ὁ δῆμος πλέον ἔχειν τῶν γενναίων καὶ τῶν πλουσίων διὰ τόδε, ὅτι ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἐλαύνων τὰς ναῦς καὶ ὁ τὴν δύναμιν περιτιθεὶς τῇ πόλει, καὶ οἱ κυβερνῆται καὶ οἱ κελευσταὶ καὶ οἱ πεντηκόνταρχοι καὶ οἱ προῤῥᾶται καὶ οἱ ναυπηγοί, – οὗτοί εἰσιν οἱ τὴν δύναμιν περιτιθέντες τῇ πόλει πολὺ μᾶλλον ἢ οἱ ὀπλῖται καὶ οἱ γενναῖοι καὶ οἱ χρηστοί. ἐπεὶ δὲ οὖν ταῦτα οὕτως ἔχει, δοκεῖ δίκαιον εἶναι πᾶσι τῶν ἀρχῶν μετεῖναι ἔν τε τῷ κλήρῳ καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ, καὶ λέγειν ἐξεῖναι τῷ βουλομένῳ τῶν πολιτῶν. 3 ἔπειτα ὁπόσαι μὲν σωτηρίαν φέρουσι τῶν ἀρχῶν χρησταὶ οὔσαι καὶ μὴ χρησταὶ κίνδυνον τῷ δήμῳ ἅπαντι, τούτων μὲν τῶν ἀρχῶν οὐδὲν δεῖται ὁ δῆμος μετεῖναι· οὔτε τῶν στρατηγιῶν κλήρῳ οἴονταί σφισι χρῆναι μετεῖναι οὔτε τῶν ἱππαρχιῶν· γινώσκει γὰρ ὁ δῆμος ὅτι πλείω ὠφελεῖται ἐν τῷ μὴ αὐτὸς ἄρχειν ταύτας τὰς ἀρχάς, ἀλλ' ἔάν τοὺς δυνατωτάτους ἄρχειν· ὁπόσαι δ' εἰσὶν ἀρχαὶ μισθοφορίας ἕνεκα καὶ ὠφελείας εἰς τὸν οἶκον, ταύτας ζητεῖ ὁ δῆμος ἄρχειν.

4 ἔπειτα δὲ ὁ ἔνιοι θαυμάζουσιν ὅτι πανταχοῦ πλέον νέμονται τοῖς πονηροῖς καὶ πένησι καὶ δημοτικοῖς ἢ τοῖς χρηστοῖς, ἐν αὐτῷ τούτῳ φανοῦνται τὴν δημοκρατίαν διασφύζοντες. οἱ μὲν γὰρ πένητες καὶ οἱ δημόται καὶ οἱ χεῖρους εὖ πράττοντες καὶ πολλοὶ οἱ τοιοῦτοι γιγνόμενοι τὴν δημοκρατίαν αὐξοῦσιν· ἐὰν δὲ εὖ πράττωσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοί, ἰσχυρὸν τὸ ἐναντίον σφίσιν αὐτοῖς καθιστᾶσιν οἱ δημοτικοί. 5 ἔστι δὲ πάσῃ γῇ τὸ βέλτιστον ἐναντίον τῇ δημοκρατίᾳ· ἐν γὰρ τοῖς βελτίστοις ἔνι ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκρίβεια δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά, ἐν δὲ τῷ δήμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία

καὶ πονηρία· ἢ τε γὰρ πενία αὐτοὺς μᾶλλον ἄγει ἐπὶ τὰ αἰσχροῦ καὶ ἡ ἀπαιδευσία καὶ ἡ ἀμαθία <ἢ> δι' ἔνδειαν χρημάτων ἐνίοις τῶν ἀνθρώπων.

6 εἴποι δ' ἂν τις ὥς ἐχρῆν αὐτοὺς μὴ ἔαν λέγειν πάντας ἐξῆς μηδὲ βουλεύειν, ἀλλὰ τοὺς δεξιωτάτους καὶ ἀνδρας ἀρίστους. οἱ δὲ καὶ ἐν τούτῳ ἄριστα βουλεύονται ἔωντες καὶ τοὺς πονηροὺς λέγειν. εἰ μὲν γὰρ οἱ χρηστοὶ ἔλεγον καὶ ἐβουλεύοντο, τοῖς ὁμοίοις σφίσιν αὐτοῖς ἦν ἀγαθὰ, τοῖς δὲ δημοτικοῖς οὐκ ἀγαθὰ· νῦν δὲ λέγων ὁ βουλόμενος ἀναστάς, ἄνθρωπος πονηρός, ἐξευρίσκει τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ὁμοίοις αὐτῷ. **7** εἴποι τις ἂν, Τί ἂν οὖν γνοίῃ ἀγαθὸν αὐτῷ ἢ τῷ δήμῳ τοιοῦτος ἄνθρωπος; οἱ δὲ γινώσκουσιν ὅτι ἡ τούτου ἀμαθία καὶ πονηρία καὶ εὐνοία μᾶλλον λυσιτελεῖ ἢ ἡ τοῦ χρηστοῦ ἀρετὴ καὶ σοφία καὶ κακόννοια. **8** εἴη μὲν οὖν ἂν πόλις οὐκ ἀπὸ τοιούτων διαιτημάτων ἢ βελτίστη, ἀλλ' ἡ δημοκρατία μάλιστ' ἂν σφάζοιτο οὕτως. ὁ γὰρ δῆμος βούλεται οὐκ εὐνομουμένης τῆς πόλεως αὐτὸς δουλεύειν, ἀλλ' ἐλεύθερος εἶναι καὶ ἄρχειν, τῆς δὲ κακονομίας αὐτῷ ὀλίγον μέλει· ὁ γὰρ σὺ νομίζεις οὐκ εὐνομεῖσθαι, αὐτὸς ἀπὸ τούτου ἰσχύει ὁ δῆμος καὶ ἐλεύθερός ἐστιν. **9** εἰ δ' εὐνομίαν ζητεῖς, πρῶτα μὲν ὄψει τοὺς δεξιωτάτους αὐτοῖς τοὺς νόμους τιθέντας· ἔπειτα κολάσουσιν οἱ χρηστοὶ τοὺς πονηροὺς καὶ βουλεύουσιν οἱ χρηστοὶ περὶ τῆς πόλεως καὶ οὐκ ἐάσουσι μαινομένους ἀνθρώπους βουλεύειν οὐδὲ λέγειν οὐδὲ ἐκκλησιάζειν. ἀπὸ τούτων τοίνυν τῶν ἀγαθῶν τάχιστ' ἂν ὁ δῆμος εἰς δουλείαν καταπέσοι.

10 Τῶν δούλων δ' αὖ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθήνησιν ἀκολασία, καὶ οὔτε πατάξαι ἔξεστιν αὐτόθι οὔτε ὑπεκστήσεται σοι ὁ δοῦλος. οὗ δ' ἔνεκέν ἐστι τοῦτο ἐπιχώριον ἐγὼ φράσω. εἰ νόμος ἦν τὸν δοῦλον ὑπὸ τοῦ ἐλευθέρου τύπτεσθαι ἢ τὸν μέτοικον ἢ τὸν ἀπελεύθερον, πολλάκις ἂν οἰηθεῖς εἶναι τὸν Ἀθηναῖον δοῦλον ἐπάταξεν ἂν· ἐσθῆτά τε γὰρ οὐδὲν βελτίων ὁ δῆμος αὐτόθι ἢ οἱ δοῦλοι καὶ οἱ μέτοικοι καὶ τὰ εἶδη οὐδὲν βελτίους εἰσὶν. **11** εἰ δέ τις καὶ τοῦτο θαυμάζει, ὅτι ἔωσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίοις, καὶ τοῦτο γνώμη φανεῖεν ἂν ποιοῦντες. ὅπου γὰρ ναυτικὴ δύναμις ἐστίν, ἀπὸ χρημάτων ἀνάγκη τοῖς ἀνδραπόδοις δουλεύειν, ἵνα λαμβάνωμεν <ῶν> πράττη τὰς ἀποφοράς, καὶ ἐλευθέρους ἀφιέναι. ὅπου δ' εἰσὶ πλούσιοι δοῦλοι, οὐκέτι ἐνταῦθα λυσιτελεῖ τὸν ἐμὸν δοῦλον σὲ δεδιέναι· ἐν δὲ τῇ Λακεδαίμονι ὁ ἐμὸς δοῦλος σ' ἔδε-

δοίκει· ἐὰν δὲ δεδίῃ ὁ σὸς δοῦλος ἐμέ, κινδυνεύσει καὶ τὰ χρήματα διδόναι τὰ ἑαυτοῦ ὥστε μὴ κινδυνεύειν περὶ ἑαυτοῦ. **12** διὰ τοῦτ' οὖν ἰσηγορίαν καὶ τοῖς δούλοις πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ἐποιήσαμεν καὶ τοῖς μετοίκους πρὸς τοὺς ἄστούς, διότι δέεται ἡ πόλις μετοίκων διὰ τε τὸ πλῆθος τῶν τεχνῶν καὶ διὰ τὸ ναυτικόν· διὰ τοῦτο οὖν καὶ τοῖς μετοίκους εἰκότως τὴν ἰσηγορίαν ἐποιήσαμεν.

13 Τοὺς δὲ γυμναζομένους αὐτόθι καὶ τὴν μουσικὴν ἐπιτηδεύοντας καταλέλυκεν ὁ δῆμος, νομίζων τοῦτο οὐ καλὸν εἶναι, γνούς ὅτι οὐ δυνατὸς ταῦτά ἐστιν ἐπιτηδεύειν. ἐν ταῖς χορηγίαις αὐ καὶ γυμνασιαρχίαις καὶ τριηραρχίαις γινώσκουσιν ὅτι χορηγοῦσι μὲν οἱ πλούσιοι, χορηγεῖται δὲ ὁ δῆμος, καὶ γυμνασιαρχοῦσιν οἱ πλούσιοι καὶ τριηραρχοῦσιν, ὁ δὲ δῆμος τριηραρχεῖται καὶ γυμνασιαρχεῖται. ἀξιοὶ γοῦν ἀργύριον λαμβάνειν ὁ δῆμος καὶ ἄδων καὶ τρέχων καὶ ὀρχούμενος καὶ πλέων ἐν ταῖς ναυσίν, ἵνα αὐτός τε ἔχη καὶ οἱ πλούσιοι πενέστεροι γίγνωνται. ἐν τε τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μᾶλλον μέλει ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφόρου.

14 Περὶ δὲ τῶν συμμάχων, ὅτι ἐκπλέοντες συκοφαντοῦσιν ὥς δοκοῦσι καὶ μισοῦσι τοὺς χρηστούς, γινώσκοντες ὅτι μισεῖσθαι μὲν ἀνάγκη τὸν ἄρχοντα ὑπὸ τοῦ ἀρχομένου, εἰ δὲ ἰσχύουσιν οἱ πλούσιοι καὶ οἱ χρηστοὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ὀλίγιστον χρόνον ἢ ἀρχὴ ἔσται τοῦ δήμου τοῦ Ἀθήνησι, διὰ ταῦτα οὖν τοὺς μὲν χρηστοὺς ἀτιμοῦσι καὶ χρήματα ἀφαιροῦνται καὶ ἐξελαύνονται καὶ ἀποκτείνουσι, τοὺς δὲ πονηροὺς αὖξουσιν. οἱ δὲ χρηστοὶ Ἀθηναίων τοὺς χρηστοὺς ἐν ταῖς συμμαχίαις πόλεσι σφάζουσι, γινώσκοντες ὅτι σφίσις ἀγαθὸν ἐστὶ τοὺς βελτίστους σφάζειν αἰεὶ ἐν ταῖς πόλεσιν. **15** εἶποι δέ τις ἂν ὅτι ἰσχύς ἐστὶν αὕτη Ἀθηναίων, ἐὰν οἱ σύμμαχοι δυνατοὶ ὥσι χρήματα εἰσφέρειν. τοῖς δὲ δημοτικοῖς δοκεῖ μείζον ἀγαθὸν εἶναι τὰ τῶν συμμάχων χρήματα ἕνα ἕκαστον Ἀθηναίων ἔχειν, ἐκείνους δὲ ὅσον ζῆν, καὶ ἐργάζεσθαι ἀδυνάτους ὄντας ἐπιβουλεύειν.

16 Δοκεῖ δὲ ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων καὶ ἐν τῷδε κακῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς συμμάχους ἀναγκάζουσι πλεῖν ἐπὶ δίκας Ἀθήναζε. οἱ δὲ ἀντιλογίζονται ὅσα ἐν τούτῳ ἐνὶ ἀγαθὰ τῷ δήμῳ τῷ Ἀθηναίων· πρῶτον μὲν ἀπὸ τῶν πρυτανείων τὸν μισθὸν δι' ἐνιαυτοῦ λαμβάνειν· εἴτ' οἱ καθήμενοι ἄνευ νεῶν ἐκπλου διοικοῦσι τὰς πόλεις τὰς συμμαχίδας, καὶ τοὺς μὲν τοῦ δήμου σφάζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν τοῖς δικαστηρίοις· εἰ δὲ οἱ εἶχον ἕκαστοι τὰς δίκας, ἅτε

ἀχθόμενοι Ἀθηναίοις τούτους ἂν σφῶν αὐτῶν ἀπώλλυσαν οἵτινες φίλοι μάλιστα ἦσαν Ἀθηναίων τῷ δήμῳ. **17** πρὸς δὲ τούτοις ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων τάδε κερδαίνει τῶν δικῶν Ἀθήνησιν οὐσῶν τοῖς συμμάχοις. πρῶτον μὲν γὰρ ἡ ἑκατοστὴ τῇ πόλει πλείων ἢ ἐν Πειραιεῖ· ἔπειτα εἴ τῳ συνοικία ἐστίν, ἄμεινον πράττει· ἔπειτα εἴ τῳ ζευγὸς ἐστίν ἢ ἀνδράποδον μισθοφοροῦν· ἔπειτα οἱ κήρυκες ἄμεινον πράττουσι διὰ τὰς ἐπιδημίας τὰς τῶν συμμάχων. **18** πρὸς δὲ τούτοις, εἰ μὲν μὴ ἐπὶ δίκας ἦσαν οἱ σύμμαχοι, τοὺς ἐκπλέοντας Ἀθηναίων ἐτίμων ἂν μόνους, τοὺς τε στρατηγούς καὶ τοὺς τριηράρχους καὶ πρέσβεις· νῦν δ' ἠνάγκασται τὸν δῆμον κολακεύειν τὸν Ἀθηναίων εἰς ἕκαστος τῶν συμμάχων, γινώσκων ὅτι δεῖ [μὲν] ἀφικόμενον Ἀθήναζε δίκην δοῦναι καὶ λαβεῖν οὐκ ἐν ἄλλοις τισὶν ἀλλ' ἐν τῷ δήμῳ, ὅς ἐστι δὴ νόμος Ἀθήνησι· καὶ ἀντιβολῆσαι ἀναγκάζεται ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ εἰσιόντος του ἐπιλαμβάνεσθαι τῆς χειρός. διὰ τοῦτο οὖν οἱ σύμμαχοι δούλοι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων καθεστᾶσι μᾶλλον.

19 Πρὸς δὲ τούτοις διὰ τὴν κτῆσιν τὴν ἐν τοῖς ὑπερορίοις καὶ διὰ τὰς ἀρχὰς τὰς εἰς τὴν ὑπερορίαν λελήθασι μανθάνοντες ἐλαύνειν τὴ κώπη αὐτοῖ τε καὶ οἱ ἀκόλουθοι· ἀνάγκη γὰρ ἄνθρωπον πολλάκις πλέοντα κώπην λαβεῖν καὶ αὐτὸν καὶ τὸν οἰκέτην, καὶ ὀνόματα μαθεῖν τὰ ἐν τῇ ναυτικῇ. **20** καὶ κυβερνήται ἀγαθοὶ γίνονται δι' ἐμπειρίαν τε τῶν πλόων καὶ διὰ μελέτην· ἐμελέτησαν δὲ οἱ μὲν πλοῖον κυβερνῶντες, οἱ δὲ ὀλκάδα, οἱ δ' ἐντεῦθεν ἐπὶ τριήρεσι κατέστησαν· οἱ δὲ πολλοὶ ἐλαύνειν εὐθὺς [ὥς] οἱοῖ τε εἰσβάντες εἰς ναῦς, ἅτε ἐν παντὶ τῷ βίῳ προμεμελετηκότες.

II Τὸ δὲ ὀπλιτικὸν αὐτοῖς, ὃ ἥκιστα δοκεῖ εὖ ἔχειν Ἀθήνησιν, οὕτω καθέστηκεν, καὶ τῶν μὲν πολεμίων ἥττους τε σφᾶς αὐτοὺς ἡγοῦνται εἶναι καὶ ὀλείζουσιν, τῶν δὲ συμμάχων, οἱ φέρουσι τὸν φόρον, καὶ κατὰ γῆν κρατιστεύουσιν, καὶ νομίζουσι τὸ ὀπλιτικὸν ἀρκεῖν, εἰ τῶν συμμάχων κρείττονές εἰσι. **2** πρὸς δὲ καὶ κατὰ τύχην τι αὐτοῖς τοιοῦτον καθέστηκεν· τοῖς μὲν κατὰ γῆν ἀρχομένοις οἷόν τ' ἐστὶν ἐκ μικρῶν πόλεων συνοικισθέντας ἀθρόους μάχεσθαι, τοῖς δὲ κατὰ θάλατταν ἀρχομένοις, ὅσοι νησιῶταί εἰσιν, οὐχ οἷόν τε συνάρασθαι εἰς τὸ αὐτὸ τὰς πόλεις· ἡ γὰρ θάλαττα ἐν τῷ μέσῳ, οἱ δὲ κρατοῦντες θαλασσοκράτορές εἰσιν· εἰ δ' οἷόν τε καὶ λαθεῖν συνελθοῦσιν εἰς ταῦτό τοις νησιώταις εἰς μίαν νῆσον, ἀπολοῦνται λιμῶ. **3** ὁπόσαι δ' ἐν τῇ ἡπείρῳ εἰσὶ πόλεις ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόμεναι, αἱ μὲν μεγάλαι διὰ δέος

ἄρχονται, αἱ δὲ μικραὶ πάνυ διὰ χρεῖαν· οὐ γὰρ ἔστι πόλις οὐδεμία ἣτις οὐ δεῖται εἰσάγεσθαι τι ἢ ἐξάγεσθαι. ταῦτα τοίνυν οὐκ ἔσται αὐτῇ, ἐὰν μὴ ὑπήκοος ἦ τῶν ἀρχόντων τῆς θαλάττης. **4** ἔπειτα δὲ τοῖς ἄρχουσι τῆς θαλάττης οἷόν τ' ἔστι ποιεῖν ἅπερ τοῖς τῆς γῆς ἐνίοτε, τέμνειν τὴν γῆν τῶν κρειττόνων· παραπλεῖν γὰρ ἔξεστιν ὅπου ἂν μηδεὶς ἢ πολέμιος ἢ ὅπου ἂν ὀλίγοι, ἐὰν δὲ προσίωσιν, ἀναβάντα ἀποπλεῖν· καὶ τοῦτο ποιῶν ἦττον ἀπορεῖ ἢ ὁ πεζῇ παραβοηθῶν. **5** ἔπειτα δὲ τοῖς μὲν κατὰ θάλατταν ἄρχουσιν οἷόν τ' ἀποπλεῦσαι ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ὅποσον βούλει πλοῦν, τοῖς δὲ κατὰ γῆν οὐχ οἷόν τε ἀπὸ τῆς σφετέρας αὐτῶν ἀπελθεῖν πολλῶν ἡμερῶν ὁδόν· βραδεῖαί τε γὰρ αἱ πορεῖαι καὶ σίτον οὐχ οἷόν τε ἔχειν πολλοῦ χρόνου πεζῇ ἰόντα. καὶ τὸν μὲν πεζῇ ἰόντα δεῖ διὰ φιλίας ἰέναι ἢ νικᾶν μαχόμενον, τὸν δὲ πλέοντα, οὐ μὲν ἂν ἦ κρείττων, ἔξεστιν ἀποβῆναι, <οὐ δ' ἂν μὴ ἦ, μὴ ἀποβῆναι> ταύτῃ τῆς γῆς, ἀλλὰ παραπλεῦσαι, ἕως ἂν ἐπὶ φιλίαν χώραν ἀφίκηται ἢ ἐπὶ ἥττους αὐτοῦ. **6** ἔπειτα νόσους τῶν καρπῶν αἱ ἐκ Διὸς εἰσιν οἱ μὲν κατὰ γῆν κράτιστοι χαλεπῶς φέρουσιν, οἱ δὲ κατὰ θάλατταν ῥαδίως. οὐ γὰρ ἅμα πᾶσα γῆ νοσεῖ· ὥστε ἐκ τῆς εὐθενούσης ἀφικνεῖται τοῖς τῆς θαλάττης ἄρχουσιν.

7 Εἰ δὲ δεῖ καὶ σμικροτέρων μνησθῆναι, διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης πρῶτον μὲν τρόπους εὐωχιῶν ἐξηῦρον ἐπιμισγόμενοι ἄλλῃ ἄλλοις· <ὥστε> ὅ τι ἐν Σικελίᾳ ἡδὺ ἢ ἐν Ἰταλίᾳ ἢ ἐν Κύπρῳ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐν Λυδίᾳ ἢ ἐν τῷ Πόντῳ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ ἢ ἄλλοθι που, ταῦτα πάντα εἰς ἓν ἡθροισται διὰ τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης. **8** ἔπειτα φωνὴν πᾶσαν ἀκούοντες ἐξελέξαντο τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῇ καὶ διαίτῃ καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι δὲ κεκραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων. **9** Θυσίας δὲ καὶ ἱερὰ καὶ ἐορτὰς καὶ τεμένη γνοῦς ὁ δῆμος ὅτι οὐχ οἷόν τέ ἐστιν ἐκάστῳ τῶν πενήτων θύειν καὶ εὐωχεῖσθαι καὶ ἴστασθαι ἱερὰ καὶ πόλιν οἰκεῖν καλὴν καὶ μεγάλην, ἐξηῦρεν ὅτῳ τρόπῳ ἔσται ταῦτα. θύουσιν οὖν δημοσίᾳ μὲν ἢ πόλις ἱερεῖα πολλά· ἐστι δὲ ὁ δῆμος ὁ εὐωχούμενος καὶ διαλαγχάνων τὰ ἱερεῖα. **10** καὶ γυμνάσια καὶ λουτρὰ καὶ ἀποδυτήρια τοῖς μὲν πλουσίοις ἔστιν ἰδίᾳ ἐνίοις, ὁ δὲ δῆμος αὐτὸς αὐτῷ οἰκοδομεῖται ἰδίᾳ παλαιστρας πολλάς, ἀποδυτήρια, λουτρῶνας· καὶ πλείω τούτων ἀπολαύει ὁ ὄχλος ἢ οἱ ὀλίγοι καὶ οἱ εὐδαίμονες.

11 Τὸν δὲ πλοῦτον μόνοι οἰοί τ' εἰσὶν ἔχειν τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν

βαρβάρων. εἰ γὰρ τις πόλις πλουτεῖ ξύλοις ναυπηγησίμοις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; τί δ' εἰ τις σιδήρῳ ἢ χαλκῷ ἢ λίνῳ πλουτεῖ πόλις, ποῖ διαθήσεται, ἐὰν μὴ πείσῃ τὸν ἄρχοντα τῆς θαλάττης; ἐξ αὐτῶν μέντοι τούτων καὶ δὴ νῆές μοι εἰσι, παρὰ μὲν τοῦ ξύλου, παρὰ δὲ τοῦ σιδήρου, παρὰ δὲ τοῦ χαλκοῦ, παρὰ δὲ τοῦ λίνου, παρὰ δὲ τοῦ κηρός. **12** πρὸς δὲ τούτοις ἄλλοσε ἄγειν οὐκ ἔασουσιν οἵτινες ἀντίπαλοι ἡμῖν εἰσιν ἢ οὐ χρήσονται τῇ θαλάττῃ. καὶ ἐγὼ μὲν οὐδὲν ποιῶν ἐκ τῆς γῆς πάντα ταῦτα ἔχω διὰ τὴν θάλατταν, ἄλλῃ δ' οὐδεμία πόλις δύο τούτων ἔχει, οὐδ' ἔστι τῇ αὐτῇ ξύλα καὶ λίνον, ἀλλ' ὅπου λίνον ἐστὶ πλεῖστον, λεία χώρα καὶ ἄξυλος· οὐδὲ χαλκὸς καὶ σίδηρος ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως οὐδὲ τᾶλλα δύο ἢ τρία μιᾷ πόλει, ἀλλὰ τὸ μὲν τῇ, τὸ δὲ τῇ.

13 Ἔτι δὲ πρὸς τούτοις παρὰ πᾶσαν ἡπειρόν ἐστιν ἡ ἀκτὴ προύχουσα ἢ νήσος προκειμένη ἢ στενόπορόν τι· ὥστε ἔξεστιν ἐνταῦθα ἐφορμοῦσι τοῖς τῆς θαλάττης ἀρχουσι λωβᾶσθαι τοὺς τὴν ἡπειρον οἰκοῦντας.

14 ἑνὸς δὲ ἐνδεεῖς εἰσιν· εἰ γὰρ νῆσον οἰκοῦντες θαλασσοκράτορες ἦσαν Ἀθηναῖοι, ὑπῆρχεν ἂν αὐτοῖς ποιεῖν μὲν κακῶς, εἰ ἐβούλοντο, πάσχειν δὲ μηδέν, ἕως τῆς θαλάττης ἦρχον, μηδὲ τμηθῆναι τὴν ἑαυτῶν γῆν μηδὲ προσδέχεσθαι τοὺς πολεμίους· νῦν δὲ οἱ γεωργοῦντες καὶ οἱ πλούσιοι Ἀθηναίων ὑπέρχονται τοὺς πολεμίους μάλλον, ὁ δὲ δῆμος, ἅτε εὖ εἰδὼς ὅτι οὐδὲν τῶν σφῶν ἐμπρήσουσιν οὐδὲ τεμοῦσιν, ἀδεῶς ζῇ καὶ οὐχ ὑπερχόμενος αὐτούς. **15** πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἑτέρου δέους ἀπηλλαγμένοι ἂν ἦσαν, εἰ νῆσον ᾧκουν, μηδέποτε προδοθῆναι τὴν πόλιν ὑπ' ὀλίγων μηδὲ πύλας ἀνοιχθῆναι μηδὲ πολεμίους ἐπεισπεσεῖν· πῶς γὰρ νῆσον οἰκούντων ταῦτ' ἂν ἐγίγνετο; μηδ' αὖ στασιάσαι τῷ δήμῳ μηδέν, εἰ νῆσον ᾧκουν· νῦν μὲν γὰρ εἰ στασιάσαιεν, ἐλπίδα ἂν ἔχοντες ἐν τοῖς πολεμίῳις στασιάσαιεν, ὥς κατὰ γῆν ἐπαξόμενοι· εἰ δὲ νῆσον ᾧκουν, καὶ ταῦτ' ἂν ἀδεῶς εἶχεν αὐτοῖς. **16** ἐπειδὴ οὖν ἐξ ἀρχῆς οὐκ ἔτυχον οἰκήσαντες νῆσον, νῦν τάδε ποιοῦσι· τὴν μὲν οὐσίαν ταῖς νήσοις παρατίθενται, πιστεύοντες τῇ ἀρχῇ τῇ κατὰ θάλατταν, τὴν δὲ Ἀττικὴν γῆν περιορῶσι τεμνομένην, γινώσκοντες ὅτι εἰ αὐτὴν ἐλεήσουσιν, ἑτέρων ἀγαθῶν μειζόνων στέρησονται.

17 Ἔτι δὲ συμμαχίας καὶ τοὺς ὅρκους ταῖς μὲν ὀλιγαρχουμέναις πόλεσιν ἀνάγκη ἐμπεδοῦν· ἣν δὲ μὴ ἐμμένωσι ταῖς συνθήκαις, ἢ ὑφ'

ότου ἀδικεῖ ὀνόματα ἀπὸ τῶν ὀλίγων οἱ συνέθεντο· ἄσσα δ' ἂν ὁ δῆμος σύνθηται, ἔξεστιν αὐτῷ ἐνὶ ἀνατιθέντι τὴν αἰτίαν τῷ λέγοντι καὶ τῷ ἐπιψηφίσαντι ἀρνεῖσθαι τοῖς ἄλλοις ὅτι Οὐ παρῆν οὐδὲ ἀρέσκει ἔμοιγε, ἃ συγκείμενα πυνθάνονται ἐν πλήρει τῷ δήμῳ, καὶ εἰ μὴ δόξαι εἶναι ταῦτα, προφάσεις μυρίας ἐξηύρηκε τοῦ μὴ ποιεῖν ὅσα ἂν μὴ βούλωνται. καὶ ἂν μὲν τι κακὸν ἀναβαίνει ἀπὸ ὧν ὁ δῆμος ἐβούλευσεν, αἰτιᾶται ὁ δῆμος ὡς ὀλίγοι ἄνθρωποι αὐτῷ ἀντιπράττοντες διέφθειραν, ἐὰν δέ τι ἀγαθὸν σφίσιν αὐτοῖς τὴν αἰτίαν ἀνατιθέασι.

18 Κωμωδεῖν δ' αὖ καὶ κακῶς λέγειν τὸν μὲν δῆμον οὐκ ἐῷσιν, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἀκούσι κακῶς, ἰδίᾳ δὲ κελεύουσιν, εἰ τίς τινα βούλεται, εὖ εἰδότες ὅτι οὐχὶ τοῦ δήμου ἐστὶν οὐδὲ τοῦ πλήθους ὁ κωμωδούμενος ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, ἀλλ' ἢ πλούσιος ἢ γενναῖος ἢ δυνάμενος, ὀλίγοι δέ τινες τῶν πενήτων καὶ τῶν δημοτικῶν κωμωδοῦνται, καὶ οὐδ' οὗτοι ἐὰν μὴ διὰ πολυπραγμοσύνην καὶ διὰ τὸ ζητεῖν πλεον τι ἔχειν τοῦ δήμου· ὥστε οὐδὲ τοὺς τοιοῦτους ἄχθονται κωμωδουμένους.

19 φημὶ οὖν ἔγωγε τὸν δῆμον τὸν Ἀθήνησι γινώσκειν οἵτινες χρηστοὶ εἰσι τῶν πολιτῶν καὶ οἵτινες πονηροὶ· γινώσκοντες δὲ τοὺς μὲν σφίσιν αὐτοῖς ἐπιτηδεῖους καὶ συμφόρους φιλοῦσι, κὰν πονηροὶ ᾧσι, τοὺς δὲ χρηστοὺς μισοῦσι μᾶλλον· οὐ γὰρ νομίζουσι τὴν ἀρετὴν αὐτοῖς πρὸς τῷ σφετέρῳ ἀγαθῷ πεφυκέναι, ἀλλ' ἐπὶ τῷ κακῷ· καὶ τοῦναντίον γε τούτου ἔνιοι, ὄντες ὡς ἀληθῶς τοῦ δήμου, τὴν φύσιν οὐ δημοτικοὶ εἰσι.

20 δημοκρατίαν δ' ἐγὼ μὲν αὐτῷ τῷ δήμῳ συγγινώσκω· αὐτὸν μὲν γὰρ εὖ ποιεῖν παντὶ συγγνώμη ἐστίν· ὅστις δὲ μὴ ὧν τοῦ δήμου εἴλετο ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει οἰκεῖν μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ, ἀδικεῖν παρεσκευάσατο καὶ ἔγνω ὅτι μᾶλλον οἷόν τε διαλαθεῖν κακῷ ὄντι ἐν δημοκρατουμένῃ πόλει μᾶλλον ἢ ἐν ὀλιγαρχουμένῃ.

III καὶ περὶ τῆς Ἀθηναίων πολιτείας, τὸν μὲν τρόπον οὐκ ἐπαινῶ· ἐπειδήπερ δ' ἔδοξεν αὐτοῖς δημοκρατεῖσθαι, εὖ μοι δοκοῦσι διασφῆζεσθαι τὴν δημοκρατίαν τούτῳ τῷ τρόπῳ χρώμενοι ᾧ ἐγὼ ἐπέδειξα.

2 Ἔτι δὲ καὶ τάδε τινὰς ὁρῶ μεμφομένους Ἀθηναίους, ὅτι ἐνίστε οὐκ ἔστιν αὐτόθι χρηματίζειν τῇ βουλῇ οὐδὲ τῷ δήμῳ ἐνιαυτὸν καθημένῳ ἄνθρώπῳ. καὶ τοῦτο Ἀθήνησι γίγνεται οὐδὲν δι' ἄλλο ἢ διὰ τὸ πλῆθος τῶν πραγμάτων οὐχ οἷοί τε πάντας ἀποπέμπειν εἰς χρηματίζαντες. πῶς γὰρ ἂν καὶ οἷοί τε εἶεν, οὐστὶνας πρῶτον μὲν δεῖ ἐορτάσαι ἐορτὰς ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων (ἐν δὲ ταύταις

ἥττον τινὰ δυνατόν ἐστὶ διαπραττέσθαι τῶν τῆς πόλεως), ἔπειτα δὲ δίκας καὶ γραφὰς καὶ εὐθύνας ἐκδικάζειν ὅσας οὐδ' οἱ σύμπαντες ἄνθρωποι ἐκδικάζουσι, τὴν δὲ βουλὴν βουλευέσθαι πολλὰ μὲν περὶ τοῦ πολέμου, πολλὰ δὲ περὶ πόρου χρημάτων, πολλὰ δὲ περὶ νόμων θέσεως, πολλὰ δὲ περὶ τῶν κατὰ πόλιν αἰεὶ γιγνομένων, πολλὰ δὲ καὶ <περὶ τῶν ἐν> τοῖς συμμάχοις, καὶ φόρον δέξασθαι καὶ νεωρίων ἐπιμεληθῆναι καὶ ἱερῶν; ἄρα δὴ τι θαυμαστόν ἐστιν, εἰ τοσούτων ὑπαρχόντων πραγμάτων μὴ οἷοί τ' εἰσὶ πᾶσιν ἀνθρώποις χρηματίσαι; 3 λέγουσι δὲ τινες, Ἦν τις ἀργύριον ἔχων προσίη πρὸς βουλὴν ἢ δῆμον, χρηματιεῖται. ἐγὼ δὲ τούτοις ὁμολογήσαιμ' ἂν ἀπὸ χρημάτων πολλὰ διαπραττέσθαι Ἀθήνησι, καὶ ἔτι ἂν πλείω διαπραττέσθαι, εἰ πλείους ἔτι ἐδίδουσαν ἀργύριον· τοῦτο μέντοι εὖ οἶδα, διότι πᾶσι διαπραῖξαι ἢ πόλις... τῶν δεομένων οὐχ ἱκανή, οὐδ' εἰ ὅποσονοῦν χρυσίον καὶ ἀργύριον διδοίη τις αὐτοῖς. δεῖ δὲ καὶ τάδε διαδικάζειν, εἴ τις τὴν ναῦν μὴ ἐπισκευάζει ἢ κατοικοδομεῖ τι δημόσιον· 4 πρὸς δὲ τούτοις χορηγοῖς διαδικάσαι εἰς Διονύσια καὶ Θαργήλια καὶ Παναθήναια καὶ Προμήθια καὶ Ἡφαίστια ὅσα ἔτη· καὶ τριήραρχοι καθίστανται τετρακόσιοι ἐκάστου ἐνιαυτοῦ, καὶ τούτων τοῖς βουλομένοις <δεῖ> διαδικάσαι ὅσα ἔτη· πρὸς δὲ τούτοις ἀρχὰς δοκιμάσαι καὶ διαδικάσαι καὶ ὀρφανοὺς δοκιμάσαι καὶ φύλακας δεσμωτῶν καταστήσαι. 5 ταῦτα μὲν οὖν ὅσα ἔτη διὰ χρόνου δὲ δικάσαι δεῖ στρατιᾶς καὶ ἐὰν τι ἄλλο ἐξαπιναῖον ἀδίκημα γίγνηται, ἐὰν τε ὑβρίζωσί τινες ἄηθες ὑβρισμα ἐὰν τε ἀσεβήσωσι.

πολλὰ ἔτι πάνυ παραλείπω· τὸ δὲ μέγιστον εἴρηται πλὴν αἱ τάξεις τοῦ φόρου· τοῦτο δὲ γίγνεται ὡς τὰ πολλὰ δι' ἔτους πέμπτου. 6 φέρε δὴ τοίνυν, ταῦτα οὐκ οἶεσθαι <χρῆ> χρῆναι διαδικάζειν ἅπαντα; εἰπάτω γάρ τις ὅ τι οὐ χρῆν αὐτόθι διαδικάζεσθαι. εἰ δ' αὖ ὁμολογεῖν δεῖ ἅπαντα χρῆναι διαδικάζειν, ἀνάγκη δι' ἐνιαυτοῦ· ὡς οὐδὲ νῦν δι' ἐνιαυτοῦ δικάζοντες ὑπάρχουσιν ὥστε παύειν τοὺς ἀδικοῦντας ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἀνθρώπων. 7 φέρε δὴ, ἀλλὰ φήσῃ τις χρῆναι δικάζειν μὲν, ἐλάττους δὲ δικάζειν. ἀνάγκη τοίνυν, ἐὰν μὴ ὀλίγα ποιῶνται δικαστήρια, ὀλίγοι ἐν ἐκάστῳ ἔσονται τῷ δικαστηρίῳ· ὥστε καὶ διασκευάσασθαι ῥάδιον ἔσται πρὸς ὀλίγους δικαστὰς καὶ συνδεκάσαι πολὺ ἥττον δικαίως δικάζειν. 8 πρὸς δὲ τούτοις οἶεσθαι χρῆ καὶ ἐορτὰς ἄγειν χρῆναι Ἀθηναίους, ἐν αἷς οὐχ οἷόν τε δικάζειν. καὶ ἄγουσι μὲν ἐορτὰς διπλασίους ἢ οἱ ἄλλοι· ἀλλ' ἐγὼ μὲν τίθημι ἴσας τῇ

ὀλιγίστας ἀγούση πόλει. Τούτων τοίνυν τοιούτων ὄντων οὐ φημι οἷόν τ' εἶναι ἄλλως ἔχειν τὰ πράγματα Ἀθήνησιν ἢ ὥσπερ νῦν ἔχει, πλήν ἢ κατὰ μικρόν τι οἷόν τε τὸ μὲν ἀφελεῖν τὸ δὲ προσθεῖναι· πολὺ δ' οὐχ οἷόν τε μετακινεῖν, ὥστε μὴ οὐχὶ τῆς δημοκρατίας ἀφαιρεῖν τι. **9** ὥστε μὲν γὰρ βέλτιον ἔχειν τὴν πολιτείαν, οἷόν τε πολλὰ ἐξευρεῖν, ὥστε μέντοι ὑπάρχειν μὲν δημοκρατίαν εἶναι, ἀρκούντως δὲ τοῦτο ἐξευρεῖν, ὅπως βέλτιον πολιτεύσονται, οὐ ῥάδιον, πλήν, ὅπερ ἄρτι εἶπον, κατὰ μικρόν τι προσθέντα ἢ ἀφελόντα.

10 Δοκοῦσι δὲ Ἀθηναῖοι καὶ τοῦτό μοι οὐκ ὀρθῶς βουλευέσθαι, ὅτι τοὺς χεῖρους αἰροῦνται ἐν ταῖς πόλεσι ταῖς στασιαζούσαις. οἱ δὲ τοῦτο γνώμη ποιοῦσιν. εἰ μὲν γὰρ ἡροῦντο τοὺς βελτίους, ἡροῦντ' ἂν οὐχὶ τοὺς ταῦτά γινώσκοντας σφίσιν αὐτοῖς· ἐν οὐδεμιᾷ γὰρ πόλει τὸ βέλτιστον εὖνουν ἐστὶ τῷ δήμῳ, ἀλλὰ τὸ κάκιστον ἐν ἐκάστη ἐστὶ πόλει εὖνουν τῷ δήμῳ· οἱ γὰρ ὅμοιοι τοῖς ὁμοίοις εὖνοί εἰσι. διὰ ταῦτα οὖν Ἀθηναῖοι τὰ σφίσιν αὐτοῖς προσήκοντα αἰροῦνται. **11** ὅποσάκις δ' ἐπεχείρησαν αἰρεῖσθαι τοὺς βελτίστους, οὐ συνήνεγκεν αὐτοῖς, ἀλλ' ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὁ δῆμος ἐδούλευσεν ὁ ἐν Βοιωτοῖς· τοῦτο δὲ ὅτε Μλησίων εἵλοντο τοὺς βελτίστους, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἀποστάντες τὸν δῆμον κατέκοψαν· τοῦτο δὲ ὅτε εἵλοντο Λακεδαιμονίους ἀντὶ Μεσσηνίων, ἐντὸς ὀλίγου χρόνου Λακεδαιμόνιοι καταστρεψάμενοι Μεσσηνίους ἐπολέμουν Ἀθηναίους.

12 Ὑπολάβοι δὲ τις ἂν ὥς οὐδεὶς ἄρα ἀδίκως ἡτίμωται Ἀθήνησιν. ἐγὼ δὲ φημί τινες εἶναι οἱ ἀδίκως ἡτίμωνται. ὀλίγοι μέντοι τινές <εἰσιν>· ἀλλ' οὐκ ὀλίγων δεῖ τῶν ἐπιτησομένων τῇ δημοκρατίᾳ τῇ Ἀθήνησιν, ἐπεὶ τοι καὶ οὕτως ἔχει, οὐδὲν ἐνθυμεῖσθαι ἀνθρώπους οἵτινες δικαίως ἡτίμωνται, ἀλλ' εἴ τινες ἀδίκως. **13** πῶς ἂν οὖν ἀδίκως οἰοιτό τις ἂν τοὺς πολλοὺς ἡτιμῶσθαι Ἀθήνησιν, ὅπου ὁ δῆμός ἐστιν ὁ ἄρχων τὰς ἀρχάς; ἐκ δὲ τοῦ μὴ δικαίως ἄρχειν μὴδὲ λέγειν τὰ δίκαια <μηδὲ> πράττειν, ἐκ τοιούτων ἄτιμοί εἰσιν Ἀθήνησι. ταῦτα χρηλογιζόμενον μὴ νομίζειν εἶναί τι δεινὸν ἀπὸ τῶν ἀτίμων Ἀθήνησιν.

Pseudo-Ksenofont *Ustav atinski*

I Što se tiče atinskog ustava, ja ne odobravam što su Atinjani izabrali taj vid državnog uređenja, i to zato što su time izabrali da rđavi budu u boljem položaju od čestitih. Stoga, dakle, ne odobravam to uređenje. No, pošto su oni već tako odlučili, ja ću pokazati koliko se valjano tog ustava pridržavaju i na koji način vode ostale svoje poslove, za koje ostatak Helena drži da ih vode pogrešno.

2 Prvo, dakle, da kažem ovo: siromasi i narod ovde s pravom bolje stoje od čestitih i imućnih, budući da je narod taj koji upravlja lađama i koji gradu obezbeđuje moć. Kormilari, zapovednici veslača, pentekontarsi¹, potkrinari i brodski tesari – to su ljudi koji obezbeđuju gradu moć mnogo više nego hopliti, plemići i čestiti građani. Kad je to već tako, čini se pravičnim da svi imaju udela u vlasti, bilo putem izbora žrebom ili glasanja, i da svakom građaninu koji to želi bude dopušteno da uzme reč. 3 Kad su, međutim, u pitanju one državne službe koje narodu u celini donose dobrobit ako se obavljaju valjano, a opasnost ako se obavljaju rđavo, u takvim službama demos ne želi da učestvuje (pa tako smatra da ni stratega ni hiparha² ne treba izabirati žrebom), jer uviđa da veću korist ima ako se sam ne prihvata tih službi te ako ih umesto njega obavljaju najmoćniji pojedinci. Ali zato sve one državne službe koje donose platu ili korist na domaćem terenu demos još kako gleda da drži u svojim rukama.

4 Zatim, ono čemu se neki čude – što rđa, sirotinja i prost narod u svemu uživaju veća preimućstva od čestitih ljudi – upravo će se na tome i pokazati kako oni čuvaju demokratiju. Naime, sirotinja, puk i ološ unapređuju demokratiju samo onda kada dobro stoje i kad je takvih mnogo, dok se tamo gde su imućni i čestiti u dobrom položaju puk okreće protiv samoga sebe. 5 A posvud na zemlji biva da se ono što je najbolje odupire demokratiji, jer među najboljima ima najmanje razuzdanosti i nepravde, a najviše brige za časne stvari, dok je kod naroda najviše neukosti, nereda i prostote. Oskudica ga tim više nagoni da postupi sramno, a usled nedostatka novca neki ostaju nevaspitani i neuki.

6 U tom slučaju, neko bi rekao, oni ne bi smeli dopuštati svakome bez razlike da se javlja za reč i učestvuje u radu Veća, nego samo onim najsposobnijim i najboljim ljudima. Ali, oni čak i u tome što dopuštaju da rđavi dođu do reči čine ono što je najbolje po njih: kada bi uzimali reč i većali čestiti građani, to bi odgovaralo samo ljudima koji su poput njih, ali ne i prostome puku. Ovako, koja god rđa od čoveka može da ustane, javi se za reč i namakne korist za sebe i sopstveni soj. 7 Neko bi se upitao kako takav čovek uopšte može razaznati šta je korisno za njega samog ili za narod. Znaju oni, međutim, da im se neukost, prostota i naklonost takvoga više isplati nego vrsnost, razboritost i nenaklonost čestita čoveka. 8 Svakako da takav sistem nije baš najbolji po državu, ali zato u najvećoj meri pogoduje očuvanju demokratije. Demos, naime, ne želi dobro uređenu državu u kojoj će sam robovati, već hoće da bude slobodan i da vlada, a za loše zakone mnogo ne haje. To što ti smatraš lošim uređenjem za demos je upravo izvor moći i slobode. 9 Ako se pak pitaš kako izgleda dobro državno uređenje, uvidećeš sledeće: u njemu bi najpre oni najsposobniji doneli zakone skrojene po njihovoj meri, a potom bi čestiti građani obuzdavali rđave, starali se o državnim pitanjima i braniti ludačima da sede u Veću, uzimaju reč ili učestvuju u radu Skupštine. Ove primerene mere veoma brzo bi dovele do toga da puk uistinu dopadne ropstva.

10 Nigde, međutim, razuzdanost robova i meteka³ nije veća nego u Atini, gde roba nije dozvoljeno udariti, niti je on u obavezi da ti se ukloni s puta. A objasniću i čemu to pravilo: ako bi zakon dozvoljavao slobodnom čoveku da tuče robove, meteke ili oslobođenike, neretko bi mu se desilo da udari atinskog građanina pomislivši za njega da je rob; jer, narod se u Atini ne odeva ništa bolje nego robovi i meteci, a nije bolji od ovih ni likom i stasom. 11 Neko će se začuditi i tome što Atinjani dopuštaju svojim robovima da žive udobno, pojedini čak na visokoj nozi, ali oni očito i to rade iz računa: tamo gde postoji pomorska sila, potreba za novcem tera te da robuješ robovima ne bi li se domogao njihovih prihoda i da ih zbog toga puštaš na slobodu.⁴ Pritom, tamo gde su robovi bogati više nije korisno da se moj rob plaši tebe, kao što je to u Lakemonu, gde se moj rob tebe uistinu plašio. Ukoliko se tvoj rob mene plaši, postoje izgledi da će dati svoj novac da bi otklonio pretnju od sebe. 12 Stoga smo, dakle, uveli ravnopravnost među robovima i slobodnim

ljudima, kao i među metecima i građanima. Jer, gradu su potrebni i meteci, kako zbog svojih mnogobrojnih vještina, tako i zbog pomorstva. Stoga smo i meteke s dobrim razlogom učinili ravnopravnima.

13 Bavljenje atletikom i muzikom demos je ukinuo tobože smatrajući da to nije dobro, a zapravo uvidevši da je sam nesposoban da se bavi tim stvarima.⁵ S druge strane, on dobro zna da su u horegijama, gimnazijarijama i trijerarijama imućni oni koji plaćaju hor dok puk u njemu sedi i prima za to naknadu, kao i da su imućni oni koji iz svog džepa izdržavaju atletske igre i trijere dok on za platu sedi u brodu ili na vežbalištu.⁶ Demos svakako smatra primerenim da dobija novac za to što peva, trči, igra u horu i plovi u lađama, jer tako sam stiče profit dok imućni dopadaju siromaštva. I u sudnicama on više mari za vlastitu korist nego za pravdu.

14 A kad je reč o saveznicima, Atinjani ih, kako se čini, kleveću kad god isplove na more i mrze one čestite među njima, znajući da i kod ovih podanici neminovno mrze svoje vladare, kao i to da će demokratska vlast u Atini biti veoma kratkoga veka ako bogati i čestiti po savezničkim gradovima zadrže svoju moć. Stoga, dakle, oni lišavaju čestite građane njihovih prava, otimaju im novac, progone ih i ubijaju, a rđave podstiču i podržavaju.⁷ No, i čestiti Atinjani sa svoje strane potpomažu čestite građane savezničkih gradova, znajući da je za njih same uvek korisno da pomažu najboljim slojevima u tim gradovima. 15 Neko bi rekao da snaga Atinjana zavisi od toga jesu li saveznici kadri da unose novac u zajedničku kasu, ali puk drži da je bolje ako savezničkim novcem lično raspolaze svaki pojedini Atinjanin, te ako se saveznicima ostavi tek toliko da prežive i ako se bave svojim poslovima bez mogućnosti pobune.

16 Smatra se da atinski demos loše postupa i u tome što saveznike primorava da plovi u Atinu radi sudskih parnica. On pak ima svoju računicu, uzimajući u obzir kakve sve koristi izvlači iz toga. Prvo, naplatom sudskih taksi on sebi preko cele godine obezbeđuje platu. Zatim, sedi kod kuće, bez potrebe da izvodi lađe na otvoreno more, a upravlja savezničkim gradovima. Najzad, pristalice savezničkih demokratija na sudovima uzima pod zaštitu, a njihove neprijatelje uništava. Kada bi, s druge strane, svaki od saveznika imao svoje sudove, onda bi iz gneva na Atinjane oterao u propast sve one u vlastitim redovima koji su posebno bliski atinskom narodu. 17 Nadalje, Atinjani izvlače još i ove koristi iz

toga što se sudske parnice za saveznike održavaju u Atini: prvo, time se povećava gradska taksa od jedan posto koja se naplaćuje u Pireju; zatim, bolje prolazi svako ko ima da ponudi kuću u najam; zatim, time ostvaruje dobit svako ko ima zapregu ili robove; zatim, dok saveznici borave u gradu, i glasnici imaju više posla. **18** Osim toga, kada ne bi dolazili u Atinu radi parnica, saveznici bi uvažavali samo one Atinjane koji isplovjavaju na more, a to su stratezi, trijerarsi i poslanici. Ovako, svaki pojedinac među saveznicima prinuđen je da se ulaguje atinskom puku jer zna da, kada stigne u Atinu, dobija ili gubi parnicu ni pred kime drugim do pred tim pukom, jer takav je zakon u Atini. Pa je još primoran da moljaka i vuče za rukav svakoga ko kroči u sudnicu! Stoga su, dakle, saveznici Atinjana postali više njihovi robovi nego saveznici.

19 Uz to, Atinjani su zbog poseda koje imaju u drugim zemljama i zbog državnih službi koje ih odvođe u inostranstvo neopazice naučili da rukuju veslom - i oni sami i njihove sluge. Čoveka koji često plovi, naime, nužda tera da se lati vesla, i on sam i njegov rob, i da nauči izraze vezane za pomorstvo, **20** a kormilari postaju vrsni kako kroz iskustvo u plovidbi tako i kroz vežbu. Jedni su, dakle, naučili da upravljaju običnim brodovima, drugi tovarnim lađama, a neki su naposljetku dogurali i do trijera. Mnogi od njih su vični veslanju čim stupe na brodove budući da su se u tome vežbali čitavog života.

II A svoje hoplitske odrede, za koje se inače smatra da u Atini najslabije stoje, oni su tako organizovali iz sledećih razloga: prvo, jer drže da su od neprijatelja i slabiji i malobrojniji, a drugo, jer svojom snagom čak i na kopnu premašuju saveznike koji plaćaju foros, te veruju da su im takvi hoplitski odredi dovoljni dokle god su moćniji od saveznika. **2** Osim toga, Atinjanima još nešto sticajem okolnosti ide u prilog: podanički gradovi na kopnu, čak i ako su mali, imaju mogućnost da se ujedine, zbiju redove i bore zajedno,⁸ dok primorski gradovi pod tuđom vlašću nemaju takvu mogućnost. Njih, naime, razdvaja more, a ovi što njima vladaju upravo su gospodari mora. Čak i ako postoji mogućnost da se ostrvljani neprimetno okupe na jednom ostrvu, tamo će pomreti od gladi. **3** Od svih gradova kojima Atinjani vladaju na kopnu, oni veliki su pod njihovom vlašću iz straha, a oni mali svakako iz nužde, jer nema toga grada koji ne mora nešto da uvozi ili izvozi, a to neće moći ako ne bude pokoran gospodarima mora. **4** Nadalje, oni koji vladaju morem u

prilici su da čine ono što tek ponekad preduzimaju i vladari na kopnu: da pustoše zemlju moćnijih od sebe. Moguće je, naime, brodovima pohoditi ona mesta na obali gde je neprijatelj odsutan ili malobrojan, a ako se desi da napadne, ukrcati se i otploviti.⁹ Ko tako čini izlaže se manjem riziku nego onaj ko priskače u pomoć pešadijom. 5 Nadalje, vladari mora u mogućnosti su da se iz vlastite zemlje otisnu na koliko hoćeš dugu plovidbu, dok vladari kopna ne mogu sebi priuštiti preduga putovanja jer bi se sporo kretali, a uz to onaj ko putuje peške ne može poneti hrane za duže vreme.¹⁰ Osim toga, ko putuje peške ili će prolaziti kroz prijateljske zemlje ili se mora boriti i pobeđivati, dok se onaj ko plovi može iskrcati svuda gde je njegova moć veća...¹¹ te zemlje, već da plovi uz obalu sve dok ne stigne do prijateljske teritorije ili do neprijatelja koji je slabiji od njega. 6 Nadalje, bolesti letine, koje šalje Zevs, teže pogađaju vladare kopna nego vladare mora, jer ne zahvataju odjednom sve zemlje, te tako vladari mora uvek mogu da se snabdevaju iz one zemlje gde žito dobro rodi.

7 A ako treba spomenuti i one neznatnije stvari, Atinjani su upravo zahvaljujući svojoj pomorskoj prevlasti otkrili razne vidove raskoši mešajući se ovde s jednima, onde s drugima: sve ono što je izvor užitka na Siciliji, u Italiji, na Kipru, u Egiptu, Lidiji, na Pontu ili Peloponezu izmešalo se na jednome mestu usled ove pomorske prevlasti.¹² 8 Nadalje, Atinjani su, slušajući svakoja jezik, izabrali za sebe ponešto iz ovoga, ponešto iz onoga, i dok Heleni radije upotrebljavaju vlastito narečje, životne navike i nošnju, Atinjani su pribegli mešavini onoga što su našli kod svih Helena i varvara. 9 A što se tiče žrtvoprinošenja, svetkovina i božanskih svetilišta, uvideo je demos da nije izvodljivo za svakog pojedinog siromaha da sam prinosi žrtve, priređuje vlastite gozbe i podiže svetilišta dodajući tako veličini i lepoti svoga grada, pa je iznašao način kako će se to raditi: grad prinosi mnoge žrtve o državnom trošku, a puk je taj koji se gosti i razvlači žrtvovane životinje. 10 Iako pojedini bogataši poseduju vlastita vežbališta, kupatila i svlačionice, i narod sebi, za svoju dušu, gradi brojna rvališta, svlačionice i kupatila u kojima rulja uživa više negoli elita i dobrostojeći.

11 Među Helenima i varvarima jedino su oni u prilici da zgrću bogatstvo. Ako je, recimo, neki grad bogat drvnom građom za brodove, gde će je prodavati ako se ne pokori vladarima mora? Ili, ako je koji grad bogat

gvoždem, bakrom ili lanom, gde će sve to prodavati ako se ne pokori vladarima mora? A upravo su od tih sirovina napravljeni i moji brodovi: odavde je stiglo drvo, odande gvožđe, odavde bakar, a odande lan ili vosak. **12** Osim toga, oni neće dozvoliti ni da se te sirovine izvoze u krajeve koje nastanjuju naši neprijatelji, pod pretnjom obustave plovidbe morem. Ta i ja, bez ikakvog truda sa svoje strane, raspolazem svime time zahvaljujući moru, ali nijedan drugi grad ne raspolaze istovremeno dvema od ovih sirovina: jedan isti grad ne poseduje i drvenu građu i lan, već je tamo gde je lana u izobilju zemlja gola i bešumna. Ni bakar i gvožđe ne potiču nikad iz istoga grada, kao što se ni ostale dve ili tri sirovine ne mogu naći na okupu u jednom gradu, već ponešto u ovome, ponešto u onome.

13 I još kraj svega toga, uza svako kopno postoji kakav isturen rt, izbačeno ostrvo ili moreuz, gde vladari mora mogu da ukotve brodove i da kinje one koji žive na kopnu.¹³

14 Ipak, u jednome je slabost Atinjana: kada bi vladali morem živeći na ostrvu, mogli bi da čine zlo kad im se prohte, a da ne trpe nikakve posledice dokle god vladaju morem – ni pustošenje sopstvene zemlje ni strah od neprijatelja.¹⁴ Ovako, atinski zemljoradnici i bogataši prinuđeni su da podilaze neprijatelju, dok puk, dobro znajući da ništa njegovo neće biti opustošeno ni spaljeno, živi bezbrižno i bez potrebe da podilazi. **15** Osim toga, još jedne bi bojazni bili pošteđeni da žive na ostrvu: njihovi oligarsi ne bi nikada mogli da izdaju grad, otvore njegove kapije i puste neprijatelje unutra. Kako bi to bilo izvodljivo da Atinjani žive na ostrvu? Isto tako, ni pobune protiv narodne vlasti ne bi bile moguće kada bi Atinjani nastanjivali ostrvo. Ovako, međutim, ako bi se ko pobunio, učinio bi to s nadom da će kopnenim putem dovesti neprijatelje u pomoć. A da žive na ostrvu, ni toga ne bi morali da se plaše. **16** Pošto im se, dakle, od početka nije posrećilo da žive na ostrvu, oni sada pribegavaju sledećem: svoju imovinu premeštaju na ostrva, dok istovremeno puštaju da se atička zemlja uništava znajući da će, ako njoj poklone pažnju, biti lišeni drugih, većih dobara.¹⁵

17 Nadalje, gradovi kojima upravljaju oligarsi moraju se čvrsto držati svojih saveza i zakletava. Ukoliko ne ustraju u svojim dogovorima, ili ako neko počini nepravdu, [znaju se] imena te nekolicine koja je sklopila dogovor. Nasuprot tome, šta god da se dogovori demos, uvek mu ostaje mogućnost da dogovor porekne, i to tako što će na jednoga svaliti odgo-

vornost – na onoga ko je celu stvar predlagao ili izneo na glasanje – dok će ostali moći da kažu kako ili nisu bili prisutni¹⁶ ili nisu bili saglasni sa dogovorom onda kada ga je okupljeni narod izglasavao. Ako mu nešto nije po volji, smisliće sijaset opravdanja zbog čega ne preduzima ono što ionako ne želi da preduzme. Ako pak iz odluke koju je doneo proizađe kakvo zlo, za to će optužiti nekolicinu koja je tobože radeći protiv naroda upropastila njegov trud, a ako proizađe kakvo dobro, zaslugu za to pripisaće samome sebi.

18 Izvrgavati demos ruglu ili ga vređati u komediji – to ne dozvoljavaju jer ne žele da sami izbiju na zao glas, ali zato odobravaju ako neko hoće da ismeva pojedince, jer dobro znaju da onaj ko se nađe na udaru komedije uglavnom ne potiče iz narodne mase već iz bogatih, plemićkih i uticajnih krugova. Čak i ona nekolicina iz redova sirotinje i puka koja se nađe u komediji ne bi tu bila da nije gurala nos u tuđa posla i težila da se izdigne iznad naroda, pa se i takvi mogu ismevati bez opasnosti od narodne zlovolje.

19 Stoga lično tvrdim da demos u Atini još kako zna koji su građani časni a koji nečasni, ali da znajući to ipak ukazuje naklonost onima koji su mu podobni i korisni, makar bili i nečasni, dok one časne u većoj meri prezire. Tako postupa jer smatra da čestitost tih ljudi njemu ne donosi nikakve koristi, već upravo da mu šteti. A neki drugi, opet, gaje iskrenu naklonost prema narodu iako ne potiču iz njegovih redova.

20 Ali, ja narodu opraštam na njegovoj demokratiji: treba oprostiti svakome ko se stara o sopstvenoj dobrobiti. Ko god, međutim, nije iz naroda, a izabrao je da radije živi u demokratiji nego u oligarhiji, taj je rešio da se oda prestupu jer je uvideo da se zločin može lakše prikriti u demokratskom nego u oligarhijskom uređenju.¹⁷

III Što se, dakle, tiče atinskog državnog uređenja, ja ga takvo kakvo je ne odobravam, ali kad su već hteli da imaju demokratsku upravu, čini mi se da je uspešno održavaju onako kako sam to izložio.¹⁸

2 Ipak, vidim da se neki žale na Atinjane što ponekad nije moguće na licu mesta zaključiti poslovne dogovore sa Većem ili Skupštinom, makar čovek presedeo u Atini celu godinu. Do toga dovodi ništa drugo do obilje obaveza zbog kojih Atinjani ne uspevaju da zaključe dogovore sa svima pre no što ih otpuste kućama. A kako bi i mogli kad prvo valja proslaviti toliko svetkovina koliko ih nema nijedan drugi helenski grad

(i kada je čovek još manje u mogućnosti da se bavi gradskim poslovima), zatim rešiti toliko privatnih i javnih parnica i sprovesti toliko saslušanja koliko ih nemaju svi ostali smrtnici zajedno, zatim na Veću pretresati tolika pitanja o ratu, o izvorima državnog prihoda, o donošenju zakonâ, o svemu što se dešava u gradu, pa i o saveznicima, naplati forosa te održavanju brodogradilištâ i svetilištâ? Zar onda čudi što, kraj toliko obaveza, Atinjani nisu u stanju da privedu kraju poslovne dogovore sa svima? **3** Neki, doduše, kažu: ako se ko obrati Veću ili Skupštini s novcem u rukama, taj će sebi sklopiti posao. Složio bih se s njima da se u Atini mnogo toga postiže novcem, kao i da se još više postiže ako više njih odreši kesu. S druge strane, dobro znam da grad naprosto nije u stanju da udovolji svima koji bi s njime hteli da posluju, koliko mu god zlatnika i srebrnjaka davalu. **4** Treba, zaboga, presuđivati i u takvim slučajevima kad neko ne opremi brod, ili kad izgradi nešto na državnom zemljištu, a pri svemu tome još i svake godine odabрати horege za Dionisije, Targelije¹⁹, Panateneje, Prometije i Hefestije! Nadalje, svake godine valja odrediti četiri stotine trijerarha²⁰ i obaviti raspravu o onima koji to žele. Uz to treba izabrati ljude za državne službe i obaviti o njima raspravu, proveriti status siročadi, postaviti zatvorske čuvaru. **5** I sve to iz godine u godinu! A s vremena na vreme mora se presuditi i po optužbi za dezerterstvo, ili ako je ko počinio kakav neuobičajen zločin ili skrnavljenje svetinja.

Sigurno još mnogo toga nisam spomenuo, ali ono najvažnije je rečeno, izuzev o utvrđivanju visine forosa, što se uglavnom vrši svake pete godine. **6** Eto, dakle, nisu li sve to stvari koje bi valjalo pretresati? Ako neko misli suprotno, neka kaže šta od svega toga ne bi trebalo podvrgnuti preispitivanju. A ako se već moramo složiti da je pretresanje potrebno, onda ga je neophodno vršiti tokom cele godine budući da Atinjani, iako čitavu godinu sede po sudovima, ni sada ne uspevaju da stanu na put zločincima usled njihovog mnoštva. **7** Neko će, opet, reći da suditi svakako treba, ali sa manjim brojem sudija. Ako se, međutim, ne smanji broj sudova, nužno će u svakome od njih sedeti mali broj sudija, čime će biti lakše izaći u susret toj nekolicini i podmititi je, a mnogo teže suditi pravično. **8** Valja osim toga imati na umu i da Atinjani moraju priređivati svetkovine, tokom kojih nije moguće održavati suđenja, a imaju ih dvostruko više nego ostali (pri čemu računam samo one koje priređuje

grad sa najmanjim brojem svetkovina). Pošto, dakle, stvari tako stoje, tvrdim da okolnosti u Atini ne mogu biti drugačije nego što su u ovome trenutku, osim što je možda moguće tu i tamo ponešto dodati ili oduzeti. Nekakve krupne promene, međutim, nije moguće izvesti a da se ne naruši nešto u demokratskom poretku. **9** Mnogo toga se, naime, može učiniti da se jedno državno uređenje poboljša, ali nije lako naći zadovoljavajuće rešenje kojim bi se demokratija održala, a sistem vladavine unapredio, izuzev što se, kao što upravo rekoh, poneka sitnica može dodati ili oduzeti.

10 Mišljenja sam da Atinjani krivo postupaju i u tome što u gradovima gde se vodi borba za vlast podržavaju niže slojeve. Ali, oni i to rade s dobrim razlogom: kada bi podržavali više slojeve, podržavali bi nekoga ko ne misli isto kao i oni. Ni u jednome gradu najviši krugovi nisu naklonjeni puku, već su mu posvud naklonjeni upravo oni najgori elementi, jer sličan se sličnome raduje. Stoga, dakle, Atinjani drže stranu sebi sličnima. **11** Kad god su se pak usudili da podrže više slojeve, to im se obilo o glavu: tako je za kratko vreme porobljen narod u Beotiji; tako su u Miletu podržali više slojeve, a ovi se za kratko vreme odmetnuli od njih i napravili pokolj u narodu; tako su podržali Lakedemonjane protiv Mesenjana, a ovi za kratko vreme savladali Mesenjane i zaratili protiv Atinjana.²¹

12 Neko bi na ovo prigovorio da u Atini nema nijednoga ko je svoja građanska prava izgubio protivzakonito. Ja kažem da takvih ima, premda ih je nekolicina. Ali, potrebno je više od nekolicine da bi se udarilo na atinsku demokratiju. Kad je već tako, nema svrhe razmatrati da li je neko lišen prava na zakonit način ili ih je izgubio nezakonito. **13** Ta kako bi se moglo i pomisliti da je u Atini mnogo naroda lišeno građanskih prava nezakonito kad je upravo narod taj koji vlada? Nego, ono što Atinjane uistinu lišava građanskog dostojanstva jeste to što ne vladaju pravedno, ne zbore istinu i ne delaju kako im pravda nalaže. Kad se to ima na umu, ne treba misliti da Atini preči ikakva opasnost od svih onih kojima je oduzela građanska prava.

Napomene

¹ Zapovednici pentekontera, ratnih brodova sa po pedeset vesala.

² Zapovednik konjice; u Atini su svake godine birana dvojica.

³ Stranci naseljeni u Atini, slobodni ali bez građanskih prava.

⁴ Tekst ovde sadrži oštećenja usled kojih nije moguće biti do kraja siguran u smisao.

⁵ Tekst oštećen; nejasno je kako je to demos »ukinuo« (καταλέλυκεν) bavljene ovim delatnostima.

⁶ Tri osnovne liturgije: *horeg* okuplja, oprema kostimima, uvežbava i izdržava članove hora za pozorišna takmičenja, *gimnazijarh* ima istu obavezu prema učesnicima ritualnih trka sa bakljama o Panatenejama, Hefestijama i Prometejama, dok je *trijerarh* dužan da opremi ratni brod i njegovu posadu.

⁷ Citat ovog odeljka, sa neznatnim razlikama, nalazimo kod Stobeja, *Anth.* IV 1, 50.

⁸ Po nekima, možda aluzija na Halkidsku ligu iz 432, upor. Thuc. I 56-58.

⁹ Možda aluzija na atinske pomorske udare s početka Peloponeskog rata, upor. Thuc. I 143.

¹⁰ Ovo gledište je osporeno Brasidinim uspešnim pohodom iz 424.

¹¹ Lakuna u tekstu.

¹² Ovo mešanje kultura Perikle, sasvim suprotno od autora, vidi kao pozitivnu stvar, kao tekovinu atinske brige za duh, upor. Thuc. II 38.

¹³ Slično rezonuje i Tukidid, I 142. Ovo mesto neki navode kao aluziju na Pilsku kampanju, upor. Thuc. IV 2 i d.

¹⁴ Gotovo identično kod Tukidida, I 143.

¹⁵ Očigledna aluzija na početak Peloponeskog rata i Arhidamove pohode po unutrašnjosti Atike (upor. Thuc. II 23), kao i na prebacivanje pokretne imovine na Eubeju (Thuc. II 14). Ako opaska o bezbrižnosti puka nije puka autorova zajedljivost, onda on možda piše u periodu neposredno posle izbijanja rata, ali *pre* masovnog povlačenja naroda među atinske zidine i epidemije kuge, dakle tokom same 431. godine, što je mogućnost kojoj Bowersock, 495, daje malo nade za potvrdu.

¹⁶ Tokom redovnih zasedanja Narodne skupštine nije postojalo pitanje kvoruma. Osim kod ostrakizma i u nekim drugim posebnim slučajevima, gde se tražio minimum od 6000 glasova, skupština je mogla da donosi odluke bez obzira na broj prisutnih.

¹⁷ Pasus citiran kod Stobeja, *Anth.* IV 1, 51.

¹⁸ Up. početni pasus spisa.

¹⁹ Svetkovina posvećena Apolonu, održavana krajem maja, dakle početkom meseca targeliona.

²⁰ Spor an je broj trijerarha. Na osnovu broja brodova u Thuc. II 13, očekivalo bi se da ih ima tri stotine (v. Bowersock, 501).

²¹ V. uvodni tekst. Jedino je iz trećeg primera jasno da se radi o pobuni Mesenjana 462.

Sadržaj sveske 32 (2/2005)

SANDRA ŠČEPANOVIĆ Realnost realnih pogodbenih rečenica u grčkom: istorijat problema, primeri, moguća rešenja	5
NOEL PUTNIK Pseudo-Ksenofontov <i>Ustav atinski</i> i problemi njegove interpretacije	24
VOJIN NEDELJKOVIĆ Klasični latinski vokali i diftonzi: sistematizacija i svedočanstva	54
VOJIN NEDELJKOVIĆ De vocabulis novis et mixobarbaris	71
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Izveštaj o međunarodnom projektu <i>Contextualizing Classics</i>	79